

سگگیزینجی عصرده "آبدانا" شاهی طرفیندن، اککد دیلینده، آسوری بیر کیشی آدینا مال باغیشلاماق و ایشلرینی یولا سالماق بارهده صادیر اولموش فرمان الدهه دیر و معروف دور. لاکین غیر - مستقیم اولارق، موجود اولان بعضی مدرکلردن بئله معلوم اولور کی، ماننالیلارین اؤزلریندن بیر خط و یازیلاری اولموش دور کی، گوجلر احتمالاً اساساً، اورارتو خطیندن آلینمیش ایدی.

گومان اولور نور کی، گؤسته ریلن بو خط بیر نوع میخی خط ایدی. عینی زاماندا اورمو گؤلونون اطرافى منطقه لرینده اورارتو هیروقلیف لرینه اوخشار هیروقلیف لرده معلوم اولموش دور. مثلاً "زئوه" ده تاپیلیمیش گوموش بوشقاب اوستونده بو هیروقلیف لر قازیلیمیش دیر.^۱

نه تکجه ماننا، مرکزی ماد - بوگونکو اسدآباد - همدان - زنجان - قزوین آراسیندا یئرله شن اراضی ده یاشایانلاردا یازیا مالک اولموشلار، حتی اونلارین قوتتی - لوللوبیلر دؤوروندن، میلاددان ۲ - ۳ مین ایل اؤلدن خط و یازیسى اولموش دور.

معلوم دور کی ماد حکومتی دؤورو پارسلار مادلارا تابع ایدیلر و بو دؤروده پارس شاهلاری ایکینجی کوروش و بیرینجی داریوشون م.ق. آلتینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا میخی خطده یازیسى اولموش دور. تابع بیر دؤولتین خطی و یازیسى اولدوغو حالدا، حاکم دؤولت و مدنیّتجه یوکسک بیر میللتین یازی و خطینین اولمماسى ماحال دیر. ا.م. دیاکونوف یازیر:

«ایندی معلوم اولموش دور کی، "اسکی پارس دیلی" نین میخی خطی ایکینجی کوروش زامانیندا، م.ق. آلتینجی یوز ایللیگین اورتالاریندا چوخ معمول اولموش دور. بو مسئله حکماً غیر - ممکن دور کی، بؤیوک ماد شاهلیغی یازیسیز اولسون و پارسین خطی اولموش اولسون».^۲

معلوم دور کی، سومثر، ایلام، کاسسی، بابیل، اککد و اورارتو میخی الیفباده ائتمیشلر. پارسلار و هخامنیشلرده بو الیفبانی ایشلتیمیشلر. بوتون بو خلقلرده بو الیفباده فرقلی اولموش دور و پارسلارین کی دا اؤزلرینه خاص شکیلده اولموش دور، لاکین پارسلارین میخی الیفباسیله سومثر، ایلام و اورارتو میخی الیفباسی آراسیندا شبهه سیز ماننا و مادلارین میخی الیفباسی دؤورو اولموش دور و پارسلار بو الیفبانی سومثر، ایلام، اورارتودان و خصوصیه تابع اولدوقلاری مادلاردان آلمیشلار. ا.م. دیاکونوف بو فیکری بئله تعبیر ائتمیش دیر:

«... اسکی "پارس" میخی خطی بابیل و ایلام میخی خطیندن چوخ فرقلیدیر و باخمایاراق کی، احتمال یاخین شرقین باشقا میخی خطلریله اورتاق منشأیی واردیر، پارس میخی خطینی مستقیم شکیلده اونلاردان آلینما گؤستریمک اولماز. بو سؤزون یوزومو اوندان عبارت دیر کی، بونلارین آراسیندا نئچه فاصله حلقه بیزه مجهول دور و چوخ گومان ائدیلیلر کی، ماننا و ماد میخی خطی بو

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۳۹.
۲ - ماد تاریخی، ص ۳۳۹.

فاصله و مجهول حلقه لردن اولموشدور»^۱.

اسکی پارس میخی خطی نه تکجه ماننا و ماد میخی خطیندن آلنمیش، بلکه بعضی جهتلردن اورارتو میخی خطیندن ده استفاده اولوناراق تکمیل لشمیشدیر. دئمک اورارتو میخی خطی ده فاصله حلقه لردن بیری اولموشدور. ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینه بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، پارسلاز اوزون عصرلر ایلاملارا تابع اولدوقلاری اوچون، ایفبالارینی آلیب تکمیل لشدیرمکده اونلاردان تأثیرلنمک شبهه سیزدیر.

بو دئدیکلریمیزدن نتیجه آلاراق، قطعی دئییه بیلهریک کی، پارسلاز اوز تاریخلرینده ایلمک یازینی، ایلمک خطی، ایران فلاتینا گلدیکن سونرا، ایلمک دفعه یازیدان استفاده ائتمک ایسته دیکده، مدنیتجه اوزلریندن چوخ قدیم و یوکسک اولموش، چوخدان بری ایفبا و خطه مالک اولان تابع اولدوقلاری ایلام و سونرا ماد - ماننا خلقی، دؤولتی و مدنیتیندن آلمیشلار. احتمال وئرمک اولور کی، ماننا - مادلارین دؤولتی و رسمی دیلی ایلام دیلی اولموش و پارسلاز اوندان استفاده ائدیپ اوز یازیلاری و دیللرینی تکمیل لشدیرمیشلر. پارسلازین تکجه خطی دئییل، بلکه هخامنیش کتیبه لرینین ادبی دیلی ده ماد - ماننا دیلینین و ایلام دیلینین مستقیم تأثیری آلتیندا فورمالاشمیشدیر، نئجه کی، سومئر، اورارتو و کاسسی دیللری ده بو ایشده تأثیرسیز اولمامیشدیر.

ماننلارین معین یازی و ایفبایا مالیکی اولمالارینی بعضی آسوری منبعلریندن ده گؤرمک اولور. بو ایفبانین و یازنین نئجه اولدوغو معلوم اولماسادا، هر حالدا آسوری منبعی گؤسته ریر کی، ماننا حاکم دایره لری و شاهلارینین معین یازیمی اولموشدور. آسوری منبعی بوندان عبارتدیر کی، ایکینجی سارقونون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایل معلوماتیندا یازیلیمیشدیر کی، ماننا شاهی "اولوسونو" اوزونون قازدیدیگی یادگار داشینی اونا (ایکینجی سارقونا) وقف ائتمیشدیر.^۲

دئمک، سیاسی جهتدن آسوری شاهی ایکینجی سارقونا یاخین اولموش ماننا شاهی "اولوسونو" بیر داش کتیبه قازیدیرمیش و اونو ایکینجی سارقونا وقف ائتمیشدیر. بو کتیبه نین هانسی ایفبا و نه دیلده قازدیریلماسی بیزه معلوم اولماسادا، هر حالدا بو فاکت گؤسته ریر کی، ماننا شاهی و دؤولتینین معین یازی و ایفباسی اولموشدور. فیکریمیزجه بو ایفبانین میخی و یازنین ایلام دیلینده اولماسی احتمالی گوجلودور.

بوندان علاوه ا.م. دیاکونوف او دؤورلردن قالمیش بیر مکتوبدان دانیشر کی، اوندا "ماننالی کاتبیدن" سؤز گئتمیشدیر.

بو فاکت گؤسته ریر کی، ماننا خلقی داخلینده نه تکجه یازی و ایفبا اولموشدور، حتی او چوخ قدیم زامانلاردان بو خلق داخلینده موجود اولموش و نتیجه ده یازی ایشلری اوچون خصوصی

✱

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۴۰.

۲ - ماد تاریخی، ص ۵۸۷.

كاتيبلىر، مونشى لردە يارانمىشىدىر.^۱ بو واقعيتى، شفاهى شكىلدە اولسادا، ماننا ديلمانجلارينين اولماسى دا تايد ائدير. بيز يثريندە گۇسترميشىك كى، مركزى ماد شاهليقلاريندان، او جمله دن "زيكثرتو" و سايره شاهليغين نمايندەلرى آسورى دربارينا ائلچى گئتىكدە، ماننا ديلمانجلارى واسطەسىلە آسورى شاهلارى و مسئوللارى ايله دانىشاردىلار. ديلمانجليق وظيفەسىلە كاتيبلىك، منشىلىك وظيفەسى عىنى اولماسادا، ايش جەتدن بىرى - بىرينە ياخين ديرلار و شايد او زامان عىنى شخص هر ايكىسىنى بىلر و يثرينە يثيرردى.

بوتون بونلار ماننا خلقى و حكومتى داخلىندە يازى و اليقبانين اولماسىنى گۇستەرىپ، ثابت ائدن گۇزل تاريخى فاكتلاردىر.

يوخايدا دئدىكلريمىز ماننا - مادلارين اليقبايا مالك اولماسىنى منطقى دليل لرلە ثابت ائدىردى، لاکين بوندان علاوه ماننا - مادلارين اليقبايا مالك اولمالارى بارەدە، آزدا اولسا، الدە مدرک واردىر. بو مدرک اورمو گۇلونون غرىبىندە "زئو" منطقەسىندىن تاپىلمىش خزىنە شىلرى داخلىندە اولان بىر گوموش بوشقابداكى يازىدىر. بو يازى و ا.م. دياكونوفون فيكرىنچە هيروقليف، گۇستەرىپكى، هلە ماننا دۇورونده او خلقين يازىسى اولموشدور. بىزچە بونلارين چوخو هيىثروقليف دئيىل، معين اليقبادان اولان يازىدىر، داها دقيق دئمىش اولساق، بىزچە بو تاريخى اثر هيىثروقليفدن اليقبايا كئچىد دۇورونە عايد بىر يازىدىر. زامان كئچدىكچە بو هيروقليف خطلر تكمىل لشمىش و بعضى عاليملرين فيكرىنچە، سومثرلر واسطەسىلە، ميخى اليقبا ميداننا گلمىشىدىر. بو ميخى اليقبا او دۇورون اكثر خلقلىرى، او جمله دن هخامنشىلر طرفىندىن اقتباس و استفادە اولونموشدور. لاکين تأسفلە ماد شاهلارينين بو ميخى اليقبادا يازىلمىش كتيبەلرى و اثرلرى، بو گونه قدر، الە گلەمىشىدىر.

فيكرىمىزچە زئو خزىنەسىنە عايد اولان يوخاريدا گۇستردىگىمىز هيروقليف - يازى مانتاليالارين حاكميت قوردوغو دۇوردن چوخ قاباقتكى عصرلرين حياتى و مدنيتىنە، يعنى ميلاددان اولكى او دۇورانلار و مين ايللىكلرە عايددىركى، او دۇورده يا هلە سومثر ميخى اليقباسى تام شكلە دوشمەمىش، يادا مانتاليالارين بابالارى سومثرلرين ميخى اليقباسىلە تانىش دئيىدىلر و اورتا آسيادان گلەمە بىر اليقبانين ابتدائى شكلى ايله تانىش ايدىلر. بيز اونا گۇرە بئله فيكىر ائدىرىپكى، او دۇورلردە بوتون ياخين شرق خلقلرينين اليقباسى سومثرلردن آلىنان ميخى اليقبا اولموش و يادگار قويدوقلارى لۇوحەلر و اثرلردە همين اليقبادادىر، لاکين بونلارين عكسىنە اولاراق، ماننادا بحث ائتىدىگىمىز بو يازى اولموشدور.

بورادا همين هيروقليف زئو اليقباسى ايله ايلگىلى بحثدن اول بىر مسئلەنى آچىقلاماغى فايدالى

و لازم حساب ائدیریک، اودا عمومیتله ایفبانین یارانماسینین ایلک تمل داشلاری، ایلک عامیل و سببلرینی، یوللارینی قسماً آچیب گؤسترمدن عبارتدیر.

شبهه یو خدور کی، هیروقلیف ایفبانین یارانماسی و جریانیندا ایلک آدیملاردان بیر اولموشدور. بئله ایسه همین بو هییثروقلیقلرین یارانماسینا ایلک عامیل، تکان و ثرن، سبب، آدیم نه اولموشدور؟ بیر سیرا عالیملرین ده گؤستردیگی کیمی، فیکریمیزجه بو عامیللرین اهمیتلریندن بیر ساخسی قاب قاییرماقلا علاقه دار، اونون اوستونو شیرله ییب بزه مک، اوندا چئشیدلی هندسی شکیللر، خطرلر، حتی حیوان و افسانه وی وارلیقلارین شکیللرینی چکمک اولموشدور. بو شکیل، خط، جیزگیلر و سایره نین بعضیسی ساخسی قاییران هنرمندلر و اوستالار طرفیندن بیر اشاره بیر سمبول، بیر شئین نوعو، سایی و گرکلیگینی گؤسترن علامت و نشانه اولموشدور. مثلاً کوزه نین اوستونده، شیرین داخلینده چکیلیمیش موازی - مونکسیر، سینیق خطرله کوزه نین سو ساخلا ماغا خاص اولدوغونو گؤسترک اوستانین مقصدی اولور. بورادان تدریجله موازی - مونکسیر خطین دریا، سو، چای و سایره نی گؤسترن بیر هیروقلیف اولماسی میدانا گلمیشدیر. همین علامت لر توپلاناراق، اینکیشاف ائدیب، زامان - زامان چوخالاراق، بیر خلق، بیر توپلوم و بیر دؤولتین هیروقلیفینه چئوریلیمیشدیر. همین هیروقلیف تدریجله ایفبانین و نتیجه ده خطین یارانماسینا یول آچمیشدیر.

بئله لیکله اینسانلارین ایلک دفعه ساخسی قاییرماسی، اونو پیشیریپ ناخیشلاماسی، اوندا خطرلر، شکیللر و سایره رسم ائتمه سی و بو کیمی ایشلرینی خطین یارانماسینین ایلک آدیمی، سببی، عامیلی حساب ائتمک منطقه او یغون بیر فیکردیر.

همین پروسئس دونیانین مختلف یئرلرینده چئشیدلی ایفبالارین یارانماسینا سبب اولموشدور. اورخون ایفباسینین م.ق. بئشینجی یوز ایللیکده نسبتاً کامل شکیلده مؤوجود اولدوغونو (قزاقستانین "ایسیک گؤل" یاخینلیغیندا "ایسیک" کورقانیندان تاپیلان گوموش بوشقابداکی یازیا اساساً) نظره آلاراق، ایناملا دئییه بیلهریک کی، بو ایفبا م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین ایللیکلردن یارانماغا باشلامیشدیر. بونا اساساًده بیز بو فیکرده ییک کی، سومئرلر و ایلاملار اورتا آسیادان یاخین شرق منطقه سینیه گلدیکدن سونرا، بابیل و شوشدا میخی ایفبانی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز پروسئسله، کشف ائتمیشلر و اونلاردان یاخین شرق منطقه سینین تقریباً اکثر التصاقی، سامی و هند - آوروپایی دیللی خلقلرینه یاییلمیشدیر.

میخی ایفبانین التصاقی دیللی خلقلر طرفیندن یاخین شرق منطقه سینده کشف اولوب، تکمیل لشدیگی زامانلار، اورتا آسیادا یاشایان باشقا التصاقی دیللی ائل، طایفا و سوی بیرلشمه لری طرفیندن "اورخون" ایفباسی تدریجله کشف اولوب، هیروقلیف و باشقا تکامل دؤورلرینی آرخادا بوراخاراق، کامل ایفبا شکلینه دوشور.

فیکریمیزجه اورخون ایفباسی اؤز تکمیل لشمه پروسئسینین چئشیدلی دؤورلرینده اورتا

آسیادان آذربایجانا کؤچموش ائللر واسطه سیله بو اؤلکه یه گلمیشدیر. ظنیمیزجه "زئوه" خزینه سیندن تاپیلیمیش و ا.م. دیاکونوف طرفیندن هیروقلیف کیمی قیمتلندیریلمیش یازی همین اورخون الیفباسینین هیروقلیف ایله کامل الیفباسی آراسینداکی دؤورونه عاید دیر کی، معین تورک ائللری طرفیندن او زامانلار اورتا آسیادان آذربایجانا گتیریلمیش و گؤستر دیگیمیز گوموش بوشقاب کناریندا ایشلنمیشدیر.

بیز بئله فیکر ائدیریک کی، اورخون الیفباسی اؤزونون تکمیل لشمه دؤورلرینین مختلف شکل لرینده اورتا آسیادان آذربایجانا کؤچموش تورک ائللری طرفیندن خزرین غربینه گلمیش و معین یئرلرده و لؤوحه لرده ایشلنمیشدیر. فیکریمیزجه بئله اثر لر آذربایجاندا وار و اونلاری آراییب تاپماق لازمدیر. بیز بو فیکریمیزی باشقا یئرده ده بیلدیر میشیک.

ایندی ده فیکریمیزی "زئوه" دن کشف اولموش یازی باره ده آچیق لایاق. فیکریمیزجه ماننا دؤورونه، میلاددان تقریباً مین ایل اوله عاید اولوب "زئوه" خزینه سیندن الده ائدیلمیش بو هیروقلیف خطین، اول قسمتی استثنائولماقلا، قالان اساس بؤلومونده عمومی و واحد بیر خصوصیت حکم سورور. بو خصوصیت اوندان عبارت دیر کی، بو حرفلرین تقریباً هامیسی عمومی بیر خط و اونون ایکی طرفینده اولان برابر و یا غیر - برابر علامتلر میدانا گلمیشدیر. بئله علامتلرین میخی الیفا و حتی بیلدیگیمیز آیری هیروقلیف و الیفالارلا هئچ بیر علاقه و اوخشار جهتلری گؤرونمور، لاکین بو خصوصیتی اورخون الیفباسینین اکثر حرفلرینده مشاهدده ائدیریک. شکیلدن گؤرون دوگو کیمی، اورخون الیفباسی حرفلرینین بیر چوخو، ایستر سسلی، ایستر سه سس سیزلر، ائله عمودی بیر خطدن یارانمیشدیر کی، اونون ایکی طرفینده گاه برابر، گاه ایسه غیر - برابر علامتلر واردیر. بو ایسه علمی جهتدن بیزه امکان و ثریر کی، بونلارین هر ایکسینین عینی بیر منبعدن سو ایچدیگینی و یا ان آزی بیر - بیریندن خبردار اولدوغو فیکرینی ایره لی سورک.

"زئوه" خزینه سی یازیلاری ایله اورخون الیفباسینین بیر - بیرینه یاخین و عینی منبعلی و آزی بیر - بیریندن خبردار اولماسی فیکرینی ایره لی سوردو کده، بیز اونلارین ظاهری اوخشارلیقلارینی نظره آلدیق، لاکین، شبهه سیز، بو علمی باخیمدان معین اساس اولسادا، کفایت لندی ریجی دلیل دئییلدیر. ایندی گؤرک بونلارین آراسیندا زامان باخیمیندان یاخینلیغی دا تاریخ تأیید ائدیر می؟ آیا "زئوه" خزینه سینین عاید اولدوغو زامان اورخون الیفباسی اولموش دور مو؟

"زئوه" خزینه سی و اوندان تاپیلیمیش یازیلی بوشقاب ماننا حکومتی دؤورونه، یعنی م.ق. - ۵ - ۶ - نجی عصر لر اعلان ائدیلمیش دیسه ده، ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه عاید دیر. آیا اورخون - یثنی سو الیفباسینین تاریخی ده بو دؤور لر و یا اونا یاخین زامانلارا گئدیب چاتیر می؟

کئچن عصرین سونلاریندا ۱۸۹۳ - نجو ایله دانمارکلی عالیم "و. تومسئن" طرفیندن اوخونان اورخون - یثنی سو آبیده لرینین یازیلما تاریخی میلادی ۶ - ۵ - نجی عصر لر اعلان ائدیلمیش دیسه ده، "تومسک" شهرینده توپلانمیش اون مینه قدر اورخون - یثنی سو داش یازما آیتلارینین بعضی سینین

تاریخی میلادی ایکینجی عصره چاتیردی. لاکین اورخون ایفباسینین یارانما تاریخینین اوندان چوخ اوللره عاید اولدوغوندا بیز شبهه ائتمیر و یشنی تاپیتیلاری گۆزله ییردیک، تا اینکی ۱۹۷۰ - نجی ایلین یازیندا قزاقستانین باش کندی "آلما - آتا" شهری اطرافیندا، "ایسیک گؤل" یاخین لیغیندا آلتای تیپلی بیر مزار (کورقان) کشف اولدو. علمی تدقیقاتلار بو مزارین م.ق. بشینجی یوز ایللیگه عاید اولدوغونو قطعی شکیلده اعلان ائتدی. بو قبیر گؤکنار آغاجی گؤوده سیندن قایریلمیش بیر تابت ایدی کی، اوندان "ایسیک" خلقینین گنج بیر ولیعهدی گؤمدورولموش، اؤزوده ۴۸۰۰ پارچا قیزیل شئیلرله اؤرتولموشدو. بونلارین داخلینده قیزیل کمر، قیزیل سلاح، قیزیل قالخان و... وارایدی. بو شئیلرین شکلی و قورولوشو آلتای، قارا دنیزین شمال ساحل لری، شمالی قافقازدا کشف اولموش قبیرلرده کی زینت وسیله لرینین عینی ایدی - تورک بزرک و سایطی ایدی. بو شئیلرده خارق العاده بیر اینجه لیک واردیر کی، او زامانکی آوروپا و باشقا هند - آوروپایی خلقلرینین صنعتی، هنری و اینجه لیگیندن مقایسه ائدیلمز درجه ده یوکسکدیر.

چین اولای یازانی م.ق. اوچونجو عصرده یازمیشدیر کی، "کانقلی - Kanqli" خالق، تورک ائللریندن بیر (چوخ احتمال گنگرلی ائلی) چین خلقیندن فرقلی اولاراق، افقی شکیلده یازیلار. میلاددان قاباقکی دؤورلرده اورتا آسیا ائللری، طایفالاری و سوی بیرلشمه لرینین ایفباسی و یازسی باره ده معلومات بوندان آرتیق دئییلدی، لاکین گؤستردیگیمیز "ایسیک گؤل" قبریندن تاپیلان شئیلرین بیر ده اوکسیدلشمیش گوموش بوشقاب اوزه رینده کی ایکی سطرلیک افقی یازی ایدی. بو یازی ۲۶ حرفدن عبارت ایدی و اورخون - یشنی سو ایفباسی و یازسینی خاطرلادیردی - اورخون ایفباسیندا ایدی.^۱ رفیق اؤزدک بوباره ده یازمیشدیر:

"تورک یازی دیلینی ۲۵۰۰ ایل اؤنجه یه آپاران معلومات "آلما - آتا" نین ۵۰ کیلومتر یاخین لیغیندا "ایسیک گؤل" جیواریندا کی "ایسیک" کورقانیندا تاپیلدی.

آچیلان مزاردان چیخان اشیا گؤز قاماشدیر یجی ایدی. بیر تورک ولیعهدینه عاید اولدوغو آنلاشیلان بو مزارا ولیعهد قیزیل گئییمی، قیزیل تاجی ایله گؤمولموشدور. مصر فرعونو "توتانهامو" نون مزاریندان سونرا، ان چوخ قیزیل بو تورک ولیعهدی نین مزاریندان تاپیلدی. تام ۴۸۰۰ پارچا قیزیل وارایدی. فقط تاریخ، تورک تاریخی اوچون عوض سیز ده یرده کی معلوماتلار نه بو قیزیللار، نه ده باشقا اشیا لار دئییلدی. عوض سیز ده یرلی تاپینتی یاریسی اوکسیدلشمیش گوموش تاباغین اوزه رینده کی ایکی سطرلیک یازی ایدی. بو یازی همین مزاردان ۱۲۵۰ ایل سونرا تیکیلمیش "اورخون" آبیده لرینده کی گؤی تورک حرفلری ایله یازیلیمیشدی، یعنی تورکجه ایدی. اوخوندو، ترجمه ائدیلدی.

۱ - اولجاس سلیمان، "آزی یا"، استانبول ۱۹۹۲، ص ۱۹۴.

۲ - اولجاس سلیمان، "آزی یا"، استانبول ۱۹۹۲، ص ۱۹۴.

... آپاریلان رادیو - کاربونیک تحلیلدن، اورخون حروفاتلی یازنین م.ق. ۵ - نجی عصره عاید اولدوغو آنلاشیلدی.

"اوسیک" ده قازینتی ۱۹۷۰ - نجی ایلده باشلاییب، داوام ائدی. اطرافدا یاغمالانمیش مزارلاردا تاپیلدی، آما ال ده ییلمه میس باشقا مزارلارین وارلیغی دا شبهه دوغورمور - بونلار گنج - تئز آشکارا چیخاریلاجا^۱.

اوکسیدلشمیش گوموش تاباقداکی ایکی سطرلیک اورخون یازسی اوخوندو. بو ایکی سطرین معناسی بوایدی: «خانین اوغلو ۲۳ یاشیندا اولدو. اوسیک خالقینین باشی ساغ اولسون»^۲.
دئمک، اورخون - یشی سو الیفباسی م.ق. ۵ - نجی عصرده اولموشدرو. بیز بونودا اولجاس سلیمانین: «اصلینه باخیلارسا، هر هانسی بیر شتی حاقیندا نهایی حکمه گلیب چاتماق گرکمز، بو ممکن دئییلدیر»^۳. دئدیگی کیمی، سون و نهایی فیکیر بیلیمیر و شبهه ائتمیریک کی، بو دؤوردن قاباق یاشامیش "تومروس خانیم" و "آپ ار تونقا" کیمی بؤیوک تورک باشچیلاری دا بو الیفبادان یارارلانمیشلار و حتی اونلاردان قاباق دا بو الیفبا اورتا آسیا تورکلری داخلینده اولموش و اورادان تورک ائللرینین یاییلدیغی بوتون یشرله آپاریلمیشدیر. آنجا بو الیفبا زامان کئچدی که، طبیعی اولاراق، قسماً ده ییشمیش و تکمیل لشمیشدیر. بیز اینانا بیلمه ییریک کی، گؤستر دیگیمیز مزارین عاید اولدوغو زاماندا سونرا، "اوسیک گؤل" اطرافیندا یاشامیش و سونرالار، اوغوزلار قوشولاراق، غربه طرف و نهایت دربند یولوايله آذربایجانا و مرکزی ماد تورپاقلارینا گلیب، یورد سالاراق، تبریزین یاخین لیغیندا "خیلیجان" کن دینی و ایرانین مرکزینده "خلجیستان" منطقه سینی یاراتمیش "خلجلر" ین بیر ائلی، قولو، اوباسی و یا طایفاسی بو الیفبانی اؤزوايله بو دیارا گتیرمه میس اولسون. بو سؤزلری "اوسیک گؤل" کورقانینداکی "آلتون گئیملی شاهزاده" نین تاریخیندن قاباق و سونرالار زامان - زامان اورتا آسیادان منطقه میز و آذربایجانا گلیمیش تورک اصیللی ائللر، طایفالار و سوی بیرلشمه لری باره ده تکرار ائدی ریک.

بیز بو الیفبادا اولان یازیلارین آذربایجان و همداندا کشف اولونماسینی صبر سیزلیکله گؤزله ییر و بو فیکیرده اولدوغو موزو بیلدیریک کی، "زئوه" خزینه سیندن الده ائدیلمیش بوشقاب اطرافینداکی یازیلارلا یوخاریدا گؤستر دیگیمیز آما - آتا مزاریندان تاپیلان قابداکی اورخون یازیلاری آراسیندا علاقه و باغلیلیق اولمالیدیر. اونلارین زامانجا بیر - بیرینه یاخینلیغی دا بئله بیر حکمو ایره لی سورمه گه امکان وئیر. اونا گؤره زامانجا یاخین دئییریک کی، "اوسیک گؤل" مزاری نین یازسی میلاددان بئش عصر اوله عاید دیرسه، بیزیم بحث ائتدیگیمیز ماد - ماننا دؤورو

۱ - تورکون قیزیل کیتابی، ج ۱، ص ۱۵ - ۱۴.

۲ - تورکون قیزیل کیتابی، ج ۱، ص ۸۱.

۳ - اولجاس سلیمان، "آزی یا" ص ۱۹۸.

یازیزی اوندان ایکی - اوچ عصر اولیندیر. ایسیک گؤل مزاریندان تاپیلان اورخون ایفباسینداکی، یازنین، سونراکی اورخون آبیده لرینه نسبت، آزیشگین اولماسینی نظره آلاق، قطعی شکیلده دئییه بیلریم کی، او ایفبا نئچه عصر اوندان اولدن تورکلر داخلینده ایشلنمیش و اونلارین رسمی ایفباسی اولموشدور، یعنی م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن اورخون ایفباسی تورک خلقلرینین ایفباسی اولموشدور کی، بش یوز ایل ایشلنمک نتیجه سینده "ایسیک گؤل" مزاریندان الده ائدیلمیش یازنین ایفباسی حالینا گلمیشدیر. طبیعی دیر کی، بو ایفبا م.ق. ایلک مین ایللیگین اوللرینده چوخ ابتدایی، هله بیشمه میش و چوخ احتمال، هله بعضی هیروقلیف اشاره لرله بیرلیکده و قاریشیق، یعنی "زئوه" ده الده ائدیلمیش یازنین ایفباسی حالیندا اولموشدور.

اگر دئدیگیمیز بو فیکیر دوزگون اولارسا، اوندان اورخون ایفباسینین یارانما تاریخینی، تقریباً م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اورتالاری و اوللری تعیین ائتمک منطقه او یغون اولار.

عالیملرین آراشدیرمالاری گؤسته ریر کی، میخی خطی میلاددان اول آلتینجی عصرین اورتالاریندا، ایکینجی کوروش (بؤیوک کوروشون باباسی) زامانیندا پارسلار داخلینده معمول ایمیش. بو زامان پارسلار مادلارا تابع ایدیلر. تابع بیر ولایتده میخی خط معمول اولموش اولسا، او ولایتین تابع اولدوغو مرکزی حکومتده، هامان و یا باشقا بیر خطدن استفاده اولموش و تابع ولایتلر اونلاردان تبعیت ائتمیشلر. مرکزی ماد اراضی سیندن الده ائدیلمیش ایلام دیلی و میخی ایفبادا اولان تجارت سندی قطعی صورتده گؤسته ریر کی، ماد حکومتی دؤورو ایلام دیلی هم رسمی دؤولتی و اداری دیل، همده گئنیش خلق کوتله لری آراسیندا تجارت سندلری دیلی اولموشدور. بونا اساساًه تقریباً قطعی شکیلده دئیمک اولار کی، ایکینجی کوروش زامانی و یا اوندان بیر مدّت اوللر پارسلار میخی ایفبانى مادلار و یا ایلاملاردان و یا هر ایکیسیندن اویرنمیشلر. بو گونکو فارس ولایتینده اولان تاریخی داش قازما کتیبه لرینین بعضیسی ایکینجی کوروش دؤوروندن قاباقلار، پارسلارین ایلاملارا تابع اولوب، اونلارا وئرگی وئردیکلری، تابع بیر خلق کیمی، مرکزی دؤولتله یازیشدیقلاری دؤورلره عاید دیر، اؤزلری ده یا ایلام حکومتی طرفیندن فارسدا حاکم اولموش ایلام امیرلری و باشچیلاری طرفیندن و یا پارس رهبرلری طرفیندن قازدیریلیمیشدیر و هامیسی ایلام دیلینده دیر. دئیمک، پارسلار ایکینجی کوروش زامانیندا اؤز دوغما دیل لرینده قازدیردیقلاری کتیبه لرده اول، اؤز داش قازما آبیده لرینی ایلام دیلینده، تابع اولدوقلاری دؤولتین دیلینده، نئچه مین ایل اوندان اولدن یاخین شرق منطقه سینین، خصوصیه بو گونکو ایران تورپاقلارینین بوتون غرب اراضیسی یئرلرینده یاشامیش خلقلر داخلینده یایلمیش، تانینمیش، سیاسی، ادبی جهتدن بیشمیش و سابقه لی اولموش ایلام دیلینده قازدیرمیشدی لار، بیر دیلده قازدیرمیشدی لار کی، چوخ احتمال و آکادئمیک "مار" ین دئدیگینه اساساً، حتماً او دیل ماد دؤولتینین ده رسمی، اداری دؤولت دیلی اولموش ایدی.

دئیمک، پارسلار ایکینجی کوروش زامانی اؤز آنا دیل لرینده قازدیردیقلاری داش قازما آیتلارینی

میخی ایفبادا قازدیرماقدان چوخ اوللر هر جهتدن میخی ایفبا ایله - هم اوزون عصرلر ایلام حکومتینه تابع و اونلاردان آسیلی اولماق نتیجه سینده، همده ماد حکومتینه تابع اولوب او دؤولتله رسمی یازیشمالار نتیجه سینده و همده اوللر ایلام حاکملری و امیرلرینین اورادا حاکمیت ائتمکلی نتیجه سینده تانیلایدیلر و بو تانیشلیق اوزون عصرلر داوام ائتمیشدیر. بو تانیشلیق نتیجه سینده نهایت پارس باشچیلاری و شاهلاری ایکنجی کوروش (اصیل کوروشون باباسی) زامانیدان اوز دیللری اوچون، میخی ایفبا اساسیندا خصوصی ایفبا ترتیب ائده رک، داش قازما کتیبه لرینی اوز دیلرینده میخی ایفبادا قازدیرمیشلار.

بوتون بونلارلا برابر قید اولونمالیدیر کی، بؤیوک ماد دؤولتینین خطی، دیلی کیمی، هله لیک ابهام پرده سی آلتیندا قالماقدادیر. بو ابهام ماد شاهلارینین کتیبه لری و یا او دؤوره عاید یازیلارین تاپیلما سینا قدر داوام ائده جکدیر. بؤیوک ماد حکومتینین دیلی و خطی باره ده کی سؤزلریمیزی خلقینین آزادلیغی قوربانلی اولموش فریدون ابراهیمینین بو باره ده کی سؤزلریله قورتاراق:

«یونان تاریخچیلرینین یازدیغینا گؤره، میدیالیلارین مخصوص بیر دیل و ایفبالاری وارایدی. لاکین بو ایفبا بیزیم زامانیمیزا گلیب چاتمامیشدیر. فقط اونون بعضی اصطلاح و اثرلری بو گونکو دیلیمیزده گؤرونور.

بو موضوع، یعنی بدوی دیللرین سون زامانلاردا تغییر تاپماسی، تکجه بیزه مخصوص دئییلدیر. بلکه مسلم و قطعی بیر قانون کیمی، هر میللتین دیلینده جاری اولموشدور. بو گون دونیادا اوز قدیمی دیلینی تامامیه حفظ ائدن و یا اونو دوشونن بیر میللت تاپماق اولماز.

میدیایا ادبیاتی دا آذربایجانین قدیم دیلینده اولموشدور. بو دیل شرق میللتلری ایچری سینده بؤیوک بیر اهمیتته مالک اولموش، حتی پارس هخامنیشی دؤولتی تاسیس اولدوقدان سونرا، یشنه ده اوز نفوذ و اهمیتینی حفظ ائتمیشدیر»^۱.

فریدون ابراهیمینین بو سؤزلرینه بونودا علاوه ائدک کی، سون زامانلارین آختاریشلاری و علمی نتیجه لری ماد حکومتینین رسمی دؤولت دیلینین ایلام دیلی اولماسی فیکرینی گوجلندیرمیشدیر.

□ □ □

۴ - ماد ادبیاتی

چاغداش تورکلر و اونلارین اولو بابالاری میلاددان نچه مین ایل اولکی التصاقی دیللی خلقلر، ائللر، قبیله لر، طایفالار و سوی بیرلشمه لر اولدوقجا زنگین شفاهی ادبیاتا (شعر و نثر) مالک اولموشلار. ماننا - مادلاردان قاباق یاشامیش بؤیوک تورک باشچیسی "آلپ ار تونقا" (افراسیاب) ین اولومو مناسبتیه خلق طرفیندن قوشولموش بایاتیلار (آغیلار) ین بعضیلری زمانه میزه گلیب

چاتمیشدیر.^۱

ماد ایمپراتورلوغونون اساسینی تشکیل ائتمیش مرکزی ماد خلقی - قوتتی - لوللو بیلرین اوولادی اولموش، بابیلده ۹۱ ایل حاکمیت ائتمیش بیر مدنی خلق شبهه سیز زنگین آغیز ادبیاتینا مالک اولموشدور. بو آغیز ادبیاتی، هئچ شبهه سیز، اونلاری یارادانلاردان قاباقکی و معاصری اولموش التصاقی دیللی خلقلرین آغیز ادبیاتی کیمی، چئشیدلی نؤوعلار، فورملار و ژانرلارا مالک اولماقلا برابر هم منظوم، همده نثر شکیلده اولموشدور. کئچمیش نسیللردن ارث آپارلمیش بو شفاهی ادبیات، یقین کی، او زامانا قدرکی التصاقی دیللی خلقلرین، خصوصیه اورتا آسیا ائللری، قبیله و خلقلرینین آغیز ادبیاتینین بیر سیرا داستانلاری، ناغیل لاری، بایاتیلاری، مثلر، متلر و سیره سینی ارث آپارمیش و اوژوده اونلاری زامان - زامان زنگین لشدیرمیشدیر.

مادلارین بو آغیز ادبیاتیندان نمونه و اؤرنکلر الیمیزده اولماسادا، قدیم عالیملرین یازیلاریندان اونلار باره ده معین معلومات و تصوّر الده ائتمک ممکن دور.

قدیم یونان و روم تاریخچیلری یازیلار کی، ماد شاهلارینین ساراییندا شاعرلر اولموش و اوژ شعرلرینی میللی، شفاهی خلق داستانلاری و روایتلریندن آلمیشلار. اسکی تورک خلقلرینین اوژلری و باشچیلاری، حکومت رهبرلری، میللی بیر عنعنه اولاراق، هئچ زامان قوپوزسوز، عاشیق سیز، اوزانسیز، دده قورقودسوز اولمامیشلار. قدیم مؤلفلردن "دینون"ون بو باره ده یازدیقلارینی پرویز ناتل خانلری بئله نقل ائتمیشدیر.

«دینون یازی کی، م.ق. آلتینجی عصرین ایلک یاریسیندا ماد شاهلاری ساراییندا شاعرلر اولار و اوژ شعرلرینین موضوعونو میللی روایتلردن آلدیلار».^۲

هئچ شبهه سیز بوتون خلقلرده، تاریخ بویو، هر یئرده و هر زامان اولدوغو کیمی، ماد ساراییندا اولموش بو شاعرلرین شعرلری ده او زامانکی ماد شفاهی منظوم ادبیاتینا اساسلانمیش، اونون تملی اوزه رینده قورولموش، شکل، نوع، فورم و سایه جهتلردن اوندان اقتباس اولونموش، مضمون جهتن اوندانلا آدیملاییب، اوندان یارارلاندیغی حالدا، اجتماعی، سیاسی موضوعلار باخیمیندان اوندان زنگین، گئیش، اطرافلی و چوخ جهتلی اولموشدور.

قدیم یونان و روم مؤلفلری و تاریخچیلری مادلار دؤورونده بیر نئچه داستان و افسانه یه اشاره ائدیپ، مضمونلاریندان قیسا معلومات وئرمیشلر. ناتیل خانلری بوباره ده یازمیشدیر:

«یونان تاریخچیلرینین یازیلاریندا ماد دؤوروندن بیر نئچه داستان و افسانه نقل اولموشدور. اونلارین اوزوندن آنلاماق اولور کی، ماد دؤورونده داستانلار، یا منظوم داستانلار و یا پوئمالار

۱ - "دیوان لغات الترک" عربجه، ۳۳ و تورکون قیزیل کیتابی، ج ۱، ص ۷۵ - ۷۶.

۲ - خانلری، تاریخ زبان فارسی، ج ۱، ص ۲۰۲.

اولموشدور، لاکین او اثرلرین هئچ بیر مستقیم اولاراق، تاریخی زامانلار گلیب، چاتمامیشدیر.^۱ "دینون"ون بو سؤزلریندن آیدین گؤرونور کی، اولا آغیز ادبیاتیندان آلینیب شاعر و ادیبلر طرفیندن استفاده اولوناراق، قلمه آلینان افسانه و داستانلار واریمیش کی، یا اونلاری ادیبلر و شاعرلر، اوزانلار کیمی، سارایدا نقل ائدر، یادا شاعرلر اونلارین اساسیندا داستان و منظوم رومان شکلینده اثرلر یاراداردیلار.

بیز شبهه ائتمیریک کی، ماد سارایلاریندا شاعر و یا اوزانلار واسطه سیله سؤیله نیب، نقل اولموش افسانه و داستانلاردان بیر "آپ ار تونقا" داستان اولموشدور کی، او زامانلار تازا اسکی تورک خلقلرینین دیلرینه دوشموش و یارانماغا باشلادیغی زامانلار تقریباً بیر یاریم، ایک یوز ایل حدودوندا کئچیردی.

یوخاریدا اشاره ائتدیک کی، آپ ار تونقانی اولوموایله علاقه دار خلق طرفیندن قوشولموش آغیلارین بعضیسی زمانه میزه گلیب چاتمیش و شبهه سیز او زامانلار آپ ار تونقا داستان ایله ده دئییلریمیش. ساده سؤزله دئسک، آپ ار تونقانی اولومونه قوشولموش آغیلار، چوخ احتمال، آپ ار تونقا داستانیندان قالمادیر.

دینونون بو سؤزلریندن آیدین گؤرونن ایکینجی مسئله اونلار عبارتدیر کی، ماد ساراییندا شاعرلر شعرایله داستانلار یازاراق اوخویارمیشلار. اگر بو منظوم داستانلار و یا پوئمالار واقعاً ماد دؤورو و ماد ساراییندا اولموشدورسا، شبهه سیز، یونانین مشهور منظوم داستان یازانی "هومر" و "اسخیل"ه، ایلک اؤرنک و نمونه لر اولموشدور، همده بو دؤورلردن چوخ اوللر منطقه خلقلری داخلینده یارانمیش "قیلقمیش" کیمی داستانلاردا بونلارین ایلک منبع و غیدالاندیقلاری اثرلر اولموشدور.^۲

ماد مدنیتی خزینه سینین بو نظم و نثر ادبی اثرلرینین نمونه لریندن هله لیک الدهه یوخدور. آنجاق ماد ادبیاتی و خصوصیه شعر و او زامانکی دیلیندن اؤرنک اولاراق، آپ ار تونقانی اولوموایله علاقه دار، او زامانلار، خلق و یا اوزانلار طرفیندن قوشولموش آغیلاردان بیرینی، بوگونکو آذربایجان تورکجه سیله بورادا وئیریریک:

آپ ار تنکا اولدیمو؟

ایسیزاژون قالدیمو؟

اوزلوک اؤجن آلدیمو؟

امدی یورک یرتیلور.^۳

۱- ناتل خانلری. هامان منبع و هامان یئر.

۲- قیلقمیش داستان گویا سومترجه ده "قیلقمیش" آدلانمیشدیر.

۳- دیوان لغات الترک. عربجه. آنکارا. ۱۹۴۱. ص. ۳۳.

چاغداش آذربایجان تورکجه سیله:

آلپ ار تونقا اؤلدومو؟

يامان دونيا قالدی می؟

فلک اؤجون آلدی می؟

ایندی اورک داغلانیر. (ییرتیلیر) □ □ □

□ ۵- ماد دؤولتینین میلی سیاستی

چاغداش دونیادا میلی، مسئله ان اهمیتی، کسکین و حاد مسئلهلردن بیریدیر. اؤزلوگو، منلیگی، کیملیگی، اینسانی حق، میلی وارلیق و اینسانی حقوqlارینی باشا دوشن هر بیر چاغداش میللت بوتون حقیرینه ییه لنمک، مالک اولماق، اؤزو - اؤزونو اداره ائتمک، اؤز آیاغی اوستونده دورماغا چالیشیر، باشقا میللتین آغالیغی، رهبرلیگی، بؤیوکلوگو، داها دوغروسو زنجیری و کؤله لیگی آلتیندا یاشاماق ایسته مه ییر، میلی اینسانی، طبیعی قوه و ثروتلرینین باشقا میللتلر طرفیندن تالانیب استثمار اولماغینا راضی دئییلدیرلر. بو ابتدایی اینسانی بیر حق دیر.

بشرین یازیلی تاریخیندن بللی اولدوغو اوزره، اورتا آسیادان بوگونکو عراق، دجله و فرات چایلاری آراسی دوزنلیگینه گلیب، اورادا بشریتین ایلک بؤیوک مدنیتنی قورانلار "سومثرلر" اولموشلار کی، میلاددان ۴ - ۵ مین ایل اول اورایا گلیمیش و اونلاردان سونرا ایلاملار نئچه یوز ایل سونرا یئنهدده اورتا آسیادان بوگونکو خوزستان اراضیسینه گلیب "ایلام دؤولتی و مدنیتنی" قورموشلار.

سومثر و ایلاملار ایکی آیری - آیری کوتله و میللت کیمی بوگونکو بابل و خوزستاندا تدریججه یوکسک سوییه لی مدنیّت قوروب، اونونلا علاقه دار اؤز التصاقی دیلرینی اینکیشاف ائتدیریب، اونو یازیلی شکله سالماق اوچون تدریججه هیثروقلیفدن استفاده ائده رک، یاواش - یاواش اونو میخی ایفبا شکلینه سالمیش و بئله لیکلهدده ایکی ادبی دیل و اؤزلرینه خاص ادبیاتلار و علم اوجاقلاری یاراتمیش و الدهه ائتدیکلری نایلیتلی، ائله جهده اؤز تاریخیلرینی یازیب، گله جک نسیللره یادگار قویموشلار.

سومثرلرین مدنیّتی چیچکله نیب شهرتله نهدده قدر، اونلار یالنیز اؤزلری، التصاقی دیللی سومثرلرایدیلر، بونا گؤره ده بو دؤورده میلی اختلاف مسئله سینه هئچ بیر زمینه یوخ ایدی. لاکین سومثرلرین مدنیّتی منطقه ده شهرتلندیکده، سامی دیللی ائللر بوگونکو یمن، حضرموت، عربستان چؤللی، قیرمیزی دنیزین شرقی ساحل لری، سینا یاریم آداسی و آرالیق دنیزینین شرق کنارلاریندان زامان - زامان بابل و باشقا سومثر مدنیّت مرکزلینه جلب اولاراق، تدریججه بو مدنیّت مرکزلینده

ایکینجی بیر ائتنیک خصوصیت و دیله مالک اولان خلق میدانا گلدی کی، سامی کۆکلو و دیللی خلقلرایدی.

بابل و بین‌النهرینین باشقا سومئر شهرلرینه گلیب، تدریجله چوخالان سامیلر ده مختلف یئرلر و قبیله‌لردن اولدوقلاری اوچون، بیر - بیریندن قسماً فرقله‌نیر و سونرالار مختلف سامی دیللی میللتلری یاراتدی‌لار. سومئرلرله بیر یئرده یاشادیقدا بو مختلف سامی خلقلری، عمومیتله سامی آدلانار و ائتنیک جهتدن سومئرلردن فرقله‌نیردی‌لر.

سامی خلقلری اوللر گئری قالمیش، یازی الیفبا و مدنیتدن اوزاق ایدی‌لر، بونا گۆره‌ده هله اۆز میلی واریقلاری ایله تانیش دئییلدی‌لر، نتیجه‌ده سومئرلرله اختلاف‌سیز بیر محیطده یاشاییر، مدنیتله تانیش اولور، دیل، ادبیات، یازی و سایره‌نین نه اولدوغونو باشا دوشوردولر.

نتجه یوز ایل کئچدیکدن سونرا، سامیلر هم سایجا آرتدی، همده مدنیت، یازی، الیفبا، میلی واریق، سیاست و سایره‌ایله تانیش اولدولار، بونا گۆره‌ده بعضی سومئر شهرلرینده اکثریت مالک اولوب، سئچکی یولیه حاکمیتی اله آلدیقدا، سومئر دیلینی رسمی دؤولت دیلی اولماقدان سالاراق، اۆز آتا دیل‌لرینی رسمی دؤولت دیلی ائتدی‌لر. بئله‌لیکله‌ده توپلومدا میلی مبارزه میدانا گلدی. بو مبارزه‌لر اوچ یوز ایل [م.ق. ۲۵۰۰ - ۲۸۰۰] داوام ائتدی. م.ق. ۲۵۰۰ - نجو ایله‌ده سومئرلر اککدلی - سامیلری کنارلاییب، تازادان حاکمیتی اله آلاراق، سومئر دیلینی رسمی دؤولت دیلی ائدیپ، اککد دیلینی رسمیتدن سالدیلار. سونرالار یئنهدا اککدلیر باییلده اکثریت الده ائده‌رک اۆز دیل‌لرینی رسمی دؤولت دیلی ائتدی‌لر.

بئله‌لیکله بشر تاریخینده میلی مبارزه‌ده سیاسی، اقتصادی و مدنی مبارزه‌لر سیراسینا کئچدی. بو مبارزه اککدلی طرفیندن سومئرلرین میلی واریغی اولان دیلینه قارشى هجوملا، اونو قاداغان ائتمکله باشلاندى.

میلی مسئله ایلاملاردا اۆزلرینه خاص شکیلده داوام ائتدی. ایلام دیلی تدریجله اینکیشاف ائدیپ، بیر ادبی دیل کیمی یوکسک سوییه‌ده اولدوغوندان اوچ مین ایله یاخین بو گونکو ایران اراضیسینین غرب ولایتلرینده یاشامیش التصاقی دیللی خلقلر، یعنی قوتتى - لولوبیلر طرفیندن، چوخ احتمال، رسمی دؤولت دیلی کیمی ایشلنمیشدیر. آنجاق بو ایشده هئچ بیر میلی ظلم یوخ ایدی، بلکه قوتتى - لولوبیلرین مختلف لهجه‌لی اولموش دیل‌لری هله ادبی بیر دیل کیمی شکیلده دوشمه‌میشدی، مدنیت‌لری ایلام مدنیتیندن گئری ایدی، اۆزلری‌ده ایلاملا قونشو و اونلارلا عینی کۆکلو خلقلرایدی‌لر. بونا گۆره‌ده قوتتى - لولوبیلرین دیل‌لرینه یاخین و یوکسک سوییه‌ده ادبی و رسمی دیل اولموش ایلام دیلی تاریخاً اونلاردا رسمی و تجارت دیلی کیمی ایشلنمیشدیر. میلی ظلم التصاقی دیللی خلقلر داخلینده اولمامیشدیر. چونکی بو اونلارین ائل و طایفا عادت - عنعنه و رسم‌لریله مخالف ایدی.

میلاددان ۹۰۰ ایل اولدن باشلا یاراق کۆچه‌ری و اوتوراق حالدا اولان گئری قالمیش هند -

آوروپایی دیللی اون پارس ائلی بو گونکو فارس و کرمان ایالتلری اراضیلرینده یئرله‌شیپ ایلاملاردا تابع اولاراق یاشاماغا باشلادیلار. پارس ائللری مدنیتجه گئری اولدقلاریندان ایفبا و یازی ایله تانیش دئییلدیله. بونا گؤره ده ۳۰۰ یوز ایل حدودوندا ایلاملاردا تابع اولاراق، اونلارین دیلینی رسمی دؤولت دیلی کیمی ایشله‌دیله، دیل و یازی ایله تانیش اولدولار و حتی اونلارین باشچیلاری اؤز کتیبه‌لرینی ایلام دیلینده قازدیردیله. بونلارین بو ایشی ایلام حکومتینین فشاری و زوروايله دئییل اؤزلرین گئری اولماسینین محصولوایدی.

م.ق. آلتینجی عصرین ایکینجی ربعونده ماد حکومتی یاراندیقدا، پارسلار کییاکسار زامانیندا بو حکومته تابع اولدولار. بو دؤورله قدر کتیبه‌لرینی ایلام دیلینده یازدیران پارس رهبرلری، ماد حکومتینین هئچ بیر میللی ظلم سیاستی اولمادیغیندان، یازی و ایفبا ایله تانیش اولموش و میخی ایفبا اساسیندا اؤزلرینه خاص ایفبا دوزلتمیش و کتیبه‌لرین اؤز دیلرینده یازدیرماغا باشلادیلار. کوروشون آتاسی کبوجیه‌ده اؤز کتیبه‌لرینی قدیم پارس دیلینده قازدیرمیش و اؤز آنا دیلرینی حاکمیتلری اولان محیطده رسمی دؤولت دیلی ائتمیشله. تاریخه معلوم اولان بو وضعیت ماد ایمپئراتورلوغونون میللی سیاستینی آچیب گؤسته‌رن ان گؤزل بیر عامیلدیر. یعنی ماد حاکم دایره‌لری، اونلاردا تابع اولان مختلف میللتلری میللی جهتدن آزاد قویار و اونلار اوز محیطلرینده اؤز دیلریندن استفاده ائدر و شخصی حیاتلارینی اؤز میللی عنعنه و رسملری اساسیندا قوراردیلار، باشقا سؤزله دئسک، میللی جهتدن آزاد و بیر نوع داخلی خودمختارلیغا مالک‌ایدیلر و مرکزی دؤولت اؤز دیلینی و میللیتینی اونلاردا تحمیل ائتمزدی. بو وضعیت ماد ایمپئراتورلوغونون میللی سیاستینین دئموکراتیک ماهیتی و هر جور میللی ظلم و شووونیزمدن اوزاق اولماسینی آیدین گؤسته‌ریر.

دیل و باشقا میللی خصوصیتلرین ماد حکومتی طرفیندن رعایت اولونوب احترام قویولماسیندان علاوه مادی جهتندن ده بو حکومت، تابع اولان خلقلره و میللتلره ظلم ائتمز، وئرگی و مالیات آلماقدا حددن آشمازایدیلر. ماد شاهلاری و حاکم دایره‌لری نه آسوری شاهلاری، نه ده اؤزلریندن سونراکی هخامنیش شاهلاری قدر قونشو میللتلری ازیب اؤزلرینه تابع ائتمک اوچون آردی کسيلمز شکیلده اوردو کئشلیکلر ائدر، نه ده اوجسوز - بوجاقسوز سارایلار، عیش - عشرتلی حیات، اعیان - اشرافلار و اوردو باشچیلاریندان عبارت بؤیوک مرفه و مفتخور عده و بؤیوک بودجه و مادی شرایط طلب ائدن اوردو و سایره دوزلدردیلر. بونا گؤره ده اونلارین دؤولت بودجه‌سی، طبیعی اولاراق، آسوری و هخامنیش دؤولت‌لرینه نسبت آز اولاردی، بو سببدن ده ماد شاهلاری و حاکم دایره‌لرینین تابع خلقلر و ائللردن آدیقلاری وئرگی و مالیاتلار و سایره نسبتاً آز اولاردی و نتیجه‌ده تابع اولان میللتلر و خلقلر مادی جهتدن فشاردا اولمازدیلار. بو سببدن ده ماد شاهلاری و خصوصیه آستیاک زامانیندا پارسلارین اؤز شاهلاری اصیل کوروشون آتاسی ایکینجی کبوجیه و باباسی ایکینجی کوروش زامانیندا پارسلار اؤز دیل‌لرینده کتیبه‌لر یازدیردیله و استخر

شهرینی ختیلی آبادلاشدیردیلار و ماد سارایی ایله قوهوم اولدولار.
ماد شاهلاری و حاکم دایره لرینین تابع اولان میللتلر و قونشو خلقلره احترام ائتمه سی، اونلارین میللتی و میلی خصوصیتلرینه اینسانی و دئموکراتیک مناسبت بسلمه سی، تحقیر و توهین ائتمه مه سینی بیرده اونلارین بو خلقلره عایله وی قوهوملوق یاراتمالاریندا گؤروروک. آستییاک ماد - لیدی محاربه سینده لیدی شاهلی "آلیات" ین قیزیله ائولندی، اؤز کیچیک قیزینی پارس شاهلی کوروشون آتاسی کبوجیه یه وئردی، ائله جه ده ماد سارایی بابیلین سلطنت عایله سی ایله قوهوم اولدو.

ماد شاهلاری و حاکم دایره لرینین تابع و قونشو خلقلر و میللتلره حرمت ائدیپ، اونلارین میلی خصوصیتلری، عادت عنعنه لری، رسملری و دیل لرینه توخونماماسی و احترام ائتمه سی پارسلار مخصوص دئییلدی، مادلار بو گونکو شمالی آذربایجاندا یاشایان ایشقوزلارین - ایسکیتلرین داخلی ایشلرینه قاریشمادیلار، اورارتولاری تابع ائلدندن سونرا اونلاری داخلی ایشلرینه تقریباً آزاد قویدولار، پارتلارین داخلی ایشلر و داخلی خودمختارلیقلارینا توخونمادیلار، لیدی اولکه سیله باریشدیقدان سونرا، اونلارلا دوستلوقلارینا داوام ائتدیلر.

ماد شاهلاری، دؤولتی و حاکم دایره لرینین بو دئموکراتیک و عادیلانه میلی سیاستی، نظریمیزجه، اونلارین ائتنیک خصوصیتلری و باغلی اولدوقلاری التصاقی دیللی ائللر، قبیله لر و طایفالارین ابتدایی ائل عادت - عنعنه لری، رسملری، قایدالاری و بو خصوصیتلرده اولان ابتدایی دئموکراتیک احوال - روحیه نین اولماسی و همیشه حکم سورمه سینین محصولو اولموشدور. حاکمه هیأت و شاهلار سولاله لرینده بو ابتدایی احوال - روحیه و عادیلانه میلی سیاست و تابع میللتلر و خلقلره احترام ائتمه گی سونرالار ایراندا التصاقی دیللی خلقلردن ایش باشینا گلمیش تقریباً بوتون شاهلیق سولاله لرینده مشاهده ائدیریک و یا لاقول میلی ظلم و تحقیر گؤروروک. اشکانیلر، سلجوقیلر، صفویلر و قاجار سولاله لرینده بو حقیقتی آیدین گؤروروک. بونلارین عکسینه پارسلاردان اولموش هخامنیشلر، ساسانیلر و سون زامانلاردا پهلوی سولاله لرینده میلی سیاست تامامیله بونون عکسینه اولموش، یعنی میللتلرین بوتون میلی حق لری تاپدالانمیش، حتی میللتلری اینکار اولموش، تحقیر و توهین ائدیلمیش و دیل لری یاساق اولموشدور.

دئمک بو گونکو ایران تورپاقلاریندا التصاقی دیللی خلقلر طرفیندن یارانمیش ایکنجی بؤیوک حکومت اولموش (بیرینجیسی ایلام حکومتی اولموشدور) ماد دؤولتینین میلی سیاستی اونلارا تابع اولموش خلقلر و میللتلرین میلی حقوقو، میلی وارلیغی، دیلی و عادت عنعنه لرینه احترام ائتمه گه اساسلانمیشدیر، لاکین ماد شاهلاری و حاکم دایره لری طرفیندن اساسی قویولموش بو دئموکراتیک میلی سیاست هخامنیش شاهلاری طرفیندن، سونرا گؤره جه گیمیز کیمی، پوزولموش و اونون یثرینی غیر - پارس میللتلرین میلی حقوقونو تاپدالاییب ازمک، میلی وارلیقلارینی دانماق، دیل لرینی یاساق ائتمک کیمی قاتی میلی ظلم و شوونیست سیاسته چئوریلیمیشدیر. البته

بو میللی ظلم زامان کئچدیکجه شدتlenمیش، ساسانیلر دؤورو و سون زامانلاردان ان شدتلی، طرفلی اولموش و آچیق شکیلده محکوم میللتلری دوغما آنا دیلیرینده یازیب اوخوماقداندا محروم ائتمیشلر.

بو دئدیکلریمیزی یثکونلاشدیراراق، نتیجه چیخاردا بیلهریک کی، ماد حکومتی نین، اونلارا تابع اولموش میللتلرین میللی وارلیغی و خصوصیتلرینه مناسبتی، باشقا سؤزله دئسک، میللی سیاستی اؤز زامانینا گؤره دئموکراتیک و میللی ظلمدن اوزاق بیر سیاست اولموشدور. بو سیاست اونلارین اسکی ائل، طایفا و قبیله قورولوشو، عادت - عنعنهلری، قایدا - قانونلاری و رسوماتیندان قالان و یارانان بیر سیاست اولموش و هخامنیشلردن سونرا، اشکانیلر بئش عصرلیک حاکمیتلری دؤوروده اونو ایزله ییب، رعایت ائتمیشلر. بیز اشکانیلردن دانیشارکن او بارهده سؤز آچاجاییق. □ □ □

□ ۶- دین

ان قدیم دؤورلردن شرق، خصوصیه یاخین شرق اولکهلری و خلقلری داخلینده دینین اونملی اجتماعی - سیاسی و تشکیلاتی رولو اولموشدور. ماد دؤولتی و خلقلریده بو عمومی قانوندان کناردا قالمیردی. ماد حکومتی یارانمادان اول ماد تورپاقلاریندا اونلارجا مستقل قبیله، ائل، عشیره، بؤلوک، ولایت، ایالت، شاهلیق، امیرلیک و سایرهلر وارایدی. اوللر گؤستردیگیمیز کیمی، بونلارین هر بیرینین بیر - بیرینه یاخین، لاکین مستقل دینلری وارایدی. بو قبیله و عشیرهلر هله واحد بیر میللت تشکیل ائتمیردیلر. واحد میللت تشکیل ائتمک اوچون بو چئشیدلی ائل و قبیلهلر، کیچیک و داخلی استقلال مالک اولان دؤولتلر و امیرلیکلر سیاسی و دینی بیرلیگه مالک اولمالی ایدیلر. خیشتیرتی واسطه سیله م.ق. ۶۷۳ - نجو ایلده یارانان مستقل ماد دؤولتی مرکزی ماد اهالیسینین سیاسی وحدتینی تأمین ائتدی، آستییاک ایسه واحد دین واسطه سیله ماد میللتینی محکم لندیرمک ایسته ییردی.

آستییاکین حیاتیندان دانیشارکن مادلار داخلینده دینین عمومی وضعیتی و رولوندان بحث ائتمیشیک. ماد شاهلاری دؤورو و اونندان اولکی دؤورلرده ماد خلقلری داخلینده اولموش دینی دورومو ایکی مشخص دؤوره آیرماق اولار:

۱ - میلاددان اول یئددینجی عصره قدرکی دؤور.

۲ - م.ق. یئددینجی عصردن سونراکی دؤور.

۱ - م.ق. یئددینجی یوز ایللیگه قدر ماننا - ماد خلقلری داخلینده، او دؤور منطقه نین بیر سیرا خلقلرینده اولدوغو کیمی، مختلف طبیعت قوه لرینه اینانماق و اونلارین هر بیرینه بیر آلاه نظرده توتوب اونلارا تاپینماق، ساده سؤزله دئسک، تورکلرین اولو بابالارینین دینی اولموش شامانیزم و یا بیر نوع بت پرستلیک یا ییلمیشدی. هئچ شبهه سیز بو طبیعی دینلرین قدیم مرکزی ماد و آذربایجاندا یاشایان قوتتی و لوللوی خلقلرینین طبیعی دینلری (شامانیزم) ایله باغلیلیغی

اولموشدور. بو طبیعی دینلرین رهبر و باشچیلاری "کاهینلر" ایدلر. اوزامانکی منطقه میزین تقریباً بوتون "آسیانی" خلقلری کیمی، لولوبی - قوتتی خلقلری و ماننا حکومتینین ده دینی، شبهه سیز بئله ایدی. لاکین بو دینلر داخلینده اولدوقجا چشیدلی شامانیستی، طبیعی خرافاتی فیکیر و دوشونجه لر، ائله جه ده، شبهه سیز، گله جک زردوشت دینی نین روشئیملری و عنصرلری ده اولموشدور، حتی قطعی شکیلده دئییه یله ریک کی، سونرالار بو یئرلرده و بو ائللر داخلینده یارانان زردوشت دینی نین بوتون خصوصیتلری، حکملری، رسم و قانونلاری همین کیچیک توپلوملارداکی دینلردن آیینما و اونلارین مثبت جهتلرینین مجموعو و داها کامللشمه سیندن یارانمیشدیر.

داها دقیق و دهرین دئیمک ایسته سک، زردوشت دینی قدیم آذربایجانین کیچیک شاهلیقلاری و امیرلیکلرینده اولموش طبیعی دینلردن، اونلار ایسه اورتا آسیا ایله علاقه دار اولموش همین ائللرین شامانیزمیندن نشأت ائتمیش، زامان و مکان شرایطینده فورمالاشمیشدیر. بو فیکری ا.م. دیاکونوف گؤزل و ییغجام شکیلده افاده ائده رک یازمیشدیر:

«حتی اگر لرستانین بعضی تصویرلری و افسانه وی تیمثاللارینی "اوئستا"نین مضمونلارینا یاخین بیلسکده، نظردن اوزاقلاشدیرمالمالی ییق کی، "اوئستا" دینی نین فورمالاشماسی، ایرانلی اولمایان و ایرانلی دان قاباقکی ساکینلرین (شبهه سیز قوتتی - لولوبی - ماننا - مادلاردیر. م.) دینی عقیده لرینین نفوذوندان اوزاق و کنار اولمامیشدیر. مثلاً "اوئستا"نین خصوصیتلریندن اولان کؤپه گه احترام ائله بیر قایدادیر کی، "کاسپی" و "آلبانی" ائللری آراسیندا یاییلمیش ایدی. سونرالار زردوشتیلرین محکم قایدا - قانونلاری سیراسینا کئچن، تدریجله و یاواش - یاواش ایرانلی قووملار داخلینده ده معمول اولان، جنازه نی قوشلارین قاباغینا آتماق رسمی، اسکی زامانلاردان "کاسپی" لر داخلینده یاییلمیشدی. لاکین، شبهه سیز، ماننا و "لرستان" ناخیشلاریندا چکیلیمیش مذهبی شکیللرین، عمومیتله آهورامزدا دینی و زردوشت تعلیملری ایله ایلگیسی یوخدور. قوتتی، لولوبی و کاسپیلرین اسکی دینلری... اوللر اولدوغو کیمی وارایدی و تقریباً ده ییشمه دن، مادیان ایرانلی اولمایان ساکینلری داخلینده م.ق. ۸ و ۹ - نجی یوز ایللیکلرده یاییلمیشدی».^۱

م.ق. ۲ و ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلرده اورتا آسیادان اولان التصاقی دیللی خلقلر داخلینده کؤپه گین قوتلو اولماسی باره ده گئیش دانیشمیشیق، اولونو قوشلارین قاباغینا آتماق رسمی ده بو ائللرین رسمی اولموشدور. بو رسملرین زردوشت دینینده اولماسی و بو دینین یاراندیغی محیطین قوتتی - لولوبی - ماننالارین وطنی اولماسی آیدین نشان و ثریر کی، زردوشت دینی بوگونکو همدان - آذربایجان اراضی سینده، اساساً تورکلرین اسکی بابالارینین طبیعی - ابتدایی شامانیزم دینلری و عقیده لری اساسیندا اوزون عصرلر بویو معین اجتماعی و خصوصی شرایطده یارانمیشدیر. اساس زردوشت دینی پارسلار داخلینده یالنیز م.ق. آلتینجی یوز ایللیکدن یاییلمیش، اؤزوده

مادلار داخلینده تکمیل لشدیکدن سونرا بو ایش اولموشدور.^۱

ایتین مقدس اولماسی شبهه سیز داوارچی - آوچی ائللر داخلینده اولاییلردی و تورکلرین اسکی بابالاری داخلینده آوچیلیق اؤنملی ایدی. بونا گؤره ده م.ق. بیر و ایکینجی مین ایلیکلرده بوتون بو گونکو آذربایجان، خصوصیه شمالی آذربایجان اراضیسینده یاشامیش "کادوسیلر"، "کاسپیلر"، "آلبانلار" و اونلارین قونشوسو "هترکان" ائللری داخلینده ایتی مقدس بیلیمک و حتی اونو پرستش ائتمک امکانی دا اولموشدور.

زردوشت دینی ایله یاناشی هامان او دؤورلردن بیر سیرا رسم و عادتله، بایراملار و عنعنه لرین روشیملری یارانیر کی، اونلاردان بیر ده "نوروز" بایرامی اولموشدور. بو باره ده سونرا آیریجا دانیشاجاییق.

۲ - میلاددان اول یئددینجی عصردن سونراکی دؤور: م.ق. یئددینجی عصرین اوللریندن، واحد مرکزی ماد دؤولتی و میللتینین یارانماسیله علاقه دار و بیر مدّت بوندان اول، تدریجیه، زراتوشترا (زردوشت) دینی نین روشیملری، اورتا آسیادان گلیمیش بو خلقلرین شامانیزم دینی تصوّرلری اساسیندا مرکزی ماد و ماننا خلقلری داخلینده میدانا گلیر و مختلف ماد - ماننا خلقلری داخلینده، بیر - بیریندن فرقلی اولاراق، یاییلیر. بو دینلرین رهبرلری ابتدایی دینلرین رهبرلری اولموش کاهینلرایدیلر.

مختلف قدیم عالیملر، او جمله دن ابوریحان بیرونی نین فیکرینجه زردوشت بو دؤورلرده یاشامیش و یوردو آذربایجان اولموشدور. (بعضیلرینین نظرینجه شرقی ماد تورپاقلاریندان اولان "ری" بو گونکو تهرانین جنوبوندان، بعضیلرینین نظرینجه ایسه اورتا آسیادان).

عالیم "و.ب. هنینگ" - "ین تحقیقاتلاری گؤسته ریر کی، زردوشت م.ق. یا ۵۵۳ - ۶۳۰ - نجو، یا ۵۵۱ - ۶۲۸، یادا ۵۴۱ - ۶۱۸ - نجی ایللرده یاشامیشدیر.^۲

زردوشتون تقریباً همین بو دؤوروده یاشادیغینی ایسلام تاریخچیسى "ابن الاثیر" ده تأیید ائتمیشدیر. او بو باره ده یازمیشدیر:

"تورکلردن چوخ عده اولدورولدو کدن سونرا "کئیسرو" "افراسیاب" اغبه چالیدی و شاهلیق اونا چاتدی. کئیسروون شاهلیغی "سلیمان بن داوود (ع) "ین سلطنتی ایله یاخین ایدی. "حزقیا" زامانیندا آسوری شاهی "سناخریب" آذربایجان شاهی ایله دؤیوشدو، بئله کی، هر ایکیسینین اوردوسو تامامیه آرادان گئتدی. بنی اسراییل بو حادثه دن استفاده ائدی، هر ایکی طرفدن چوخلو غنیمت آپاردی. بو زامان زردوشت اؤز دینی نین اساسینی قویدو. زردوشتون ایلمک ظهورو

* ۱ - ماد تاریخ، ص ۳۴۴.

۲ - ماد تاریخی، ص ۳۵۸ - ۳۵۹.

آذربایجاندا ایدی. بو حادثه لر مسیح (ع) دان ۷۰۰ ایل اول ایدی».^۱
ابن الاثیرین بو سؤزلریندن همده گؤرونور کی، او دا، ابوریحان بیرونی کیمی، زردوشتون
آذربایجانلی اولماسی فیکرینده اولموشدور.

بوتون بو علمی - تاریخی واقعیتلری نظره آلاق، آذربایجان ادبیاتی تاریخی مؤلفلری
یازمیشلار: «عمومیته دئیمک اولار کی، بو دینی سیستم (زردوشتیزم م.) اولدوقجا اسکی منبعلره
مالیکدیر. بونا گؤره ده متخصصلر، او جمله دن آکادئمیک و.و. ایسترووه اؤز اثرینده "زردوشتیزمین
وطنی" باشلیغی آلتیندا یازیر: بئله منبعی ارمنیستان و آذربایجانین قدیم دینینده آختارماق لازمدیر.
معلوم اولدوغو اوزره، حتی زردوشتیلیگی اولکهنین رسمی دینی کیمی اعلان ائدن ساسانی دؤولتی
حاکمیتی زامانی، اساس آتشکده آتروپاتنین باش کندینده ایدی».^۲

آنجا آکادئمیک و.و. ایسترووه نین ارمنیستانی بورایا قاتماسی تعجبیلو و اویدورمادیر، چونکی
زردوشت دینین ایلک نطفه و روشیملری آذربایجانین ۲۰۰۰ - ۳۰۰۰ ایل میلاددان قاباقکی
دؤورلرینده یارانماغا باشلادیغی و بو اراضیده چیچکلنیر، رسمی دین اولدوغو حالدا، اونون
ارمنیستان و ارمنیلرله نه ایلگیسی اولاییلر؟!۱

زردوشتون شخصیتی باره ده بونودا علاوه ائتمک گره کیر کی، آوروپا تاریخچیلرینین بعضیسی
زردوشتو افسانه وی، موجود اولمایان بیر شخصیت گؤسته ریرلر سده ده، اونلارین چوخو زردوشتو
موجود اولموش تاریخی، شعورلو و متفکر بیر شخصیت تانییر و گؤسته ریرلر کی، او، استثنای
حاکم طبقه لر، اعیان - اشرافلار قارشی و زحمتکش، ازیلن طبقه لر طرفداری اولان بیر متفکر
اولموشدور. بیز بو باره ده یئرینده دانیشمیشیق.

مختلف تاریخ عالیملری زردوشت و زردوشتیزمین بیر سیرا مسئله لر باره ده چئشیدلی فیکرلر
ایره لی سورورلر، بو مسئله لرین بعضیسی آذربایجان تاریخی ایله ایلگیلی اولدوغو اوچون، اونلاری
آچیقلاماق و او باره ده فیکر سؤیله مگی لازم بیلیریک.

تاریخ عالیملری داخلینده مباحثه لی مسئله لردن بیر زردوشت و زردوشتیزمین وطنیدیر.

□ □ □

□ زردوشت و زردوشتیزمین وطنی

بعضی فارس عالیملری بو فیکر ده دیرلر کی، زردوشت م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین
اورتالاریندا اورمو گؤل اطرافیندا اولموش بیر یئرده "اسپیتامه" آدلی بیر عایله ده دوغولموشدور.
اونون آتاسی "پوروش اسپه" و آناسی "فراهیم رو" آدلی بیر شخصین "دوغدو" آدلی قیزی
اولموشدور. بو نظریه یه گؤره زردوشت ۲۰ - ۱۵ یاشلاریندا گوشه گیرلیک ائدیپ، یارانیش و دنیا

۱ - اردبیل تاریخی، موسوی، ج ۱، ص ۹.

۲ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۵۶ - ۷۵۵.

باره سینده دوشونمه گه باشلاییر. سونرا او "ساوالان" داغینا گئدیر و اورادا اوتوز یاشیندا پیغام و کیتاب گتیریر. بو فیکره گۆره زردوشت اون ایکی ایل آذربایجاندا اۆز فیکیرلرینی تبلیغ ائدیرسه ده، نه تکجه موفقیّت الده ائده بیلیمیر، حتی ائل بۆیوکلری اونا قارشى اعتراض ائدیرلر. زردوشت چاره سیز شرقه دوغرو، بلخ و خوارزم منطقه لرینه گئدیر. چوخلو زحمت و مشقتلره دۆزدوکدن سونرا، نهایت "کئی قشتاسپ" (ویشتاسپ) آدلی شاه اونا ایمان گتیریر و اوندان حمایت ائدیر. بو نظریه یه گۆره زردوشت ۳۵ ایل بورادا اۆز دینی تبلیغ ائتدیکدن سونرا، نهایت ۷۷ یاشیندا اولارکن، گشتاسپ ایله توران شاهی "ارجاسب" آراسیندا دۆیوش اولور و زردوشت اۆز آتشکده سیندن دفاع ائتدیگی حالدا اۆلدورولور.

اساساً فارس منبعلرینده اولان بو فیکیرلرین اساسی "آستیاکدان" دانیشارکن دئدیگیمیزین بیر حیصه سیدیر: زردوشتون دوغولدوغو یئر، اونون عایله سی، اوشاقلیق و ایلک گنجلیک ایللری، فیکره دالما و حتی ساوالان داغی اتکلرینه گئدیپ، اۆز فیکیرلرینی تبلیغ ائتمه سی فیکیرلریله قسماً راضیلاشماق اولار، لاکین اونون شرقه - بلخ و یا خوارزمه گئتمه سی، اورادا تبلیغات ائدیپ، موفق اولماسی و اورادا تورانلیلار ایله اۆلدورولمه سی فیکیرلری دوغرو دئییلدیر. اونا گۆره کی، آستیاکلا علاقه دار گۆستریدیگیمیز کیمی، زردوشت اۆز فیکیرلرینی آذربایجاندا تبلیغ ائدیپ، زردوشتیزمین ایلک رهبرلری اولموش کاهینلرله مخالفت ائتمیش و نهایت اونون فیکیرلری فارس شاهی "ویشتاسپ" دئییل، ماد شاهی آستیاکین دقتینی چکمیش و او اۆز قیزینی "سپیتامه" یه وئرمیش، اونو اۆزونه ولیعهد ائده رک دینی رسمی ماد دؤولتینین دینی اعلان ائتمیش و نهایت "سپیتامه" تورانلی "ارجاسب" ین ایله دئییل، فارس شاهی "کوروش" ون ایله اۆلدورولموشدور. دئمک، گۆستریدیگیمیز فارس منبعلرینین بو فیکیرلری یالنیشدیر، همده بو یالنیشلیق اردشیر بابکان زامانی ساختالاشدیریلیمیش تاریخدن باشلایارق، بوتون ساسانیلر دؤورو و اونلارین یازیلارینین تأثیرینده ایسلام دؤورو تاریخچیلری و تاریخلرینده داوام ائتمیشدیر. زردوشت و اونون دینین حقیقی تاریخینه گلدیکده ایسه، او، ساسانی شاهی اردشیر بابکانین ساغ الی اولموش موغ "تسر" ین ایله، اردشیر و فارس اعیانلارینین فیکری و منافعینه موافق شکیلده ساختالاشدیریلیمیش، ایدورولموش بیر تاریخدیر و محض بونا گۆره ده اؤنملی آوروپا تاریخچیلری یوخاریدا زردوشت باره سینده دئییلن سؤز و فیکیرلره اعتماد ائتمیرلر.

بونودا علاوه ائتمک لازمدیر کی، "کریستن سن"، "پور داوود" و "جلال الدین آشتیانی" کیمی آوروپالی و ایرانلی عالیملرده واردیر کی، زردوشتون یاشادیغی دؤرو م.ق. ۱۷۰۰ ایللره قدر آپاریب چیخاردیرلار.

بیز یئرینده گۆستریمیشیک کی، زردوشتیزمین ایلک روشیملری هله م.ق. ۲ - ۳ مین ایل اۆلردن، او زامانکی مرکزی ماد و آذربایجانین کیچیک شاهلیقلاری و امیرلیکلرینده فورمالاشماغا باشلامیش و اوزون عصرلر تدریججه شکله دوشموشدور.

یوخاریدا گؤستردیگیمیز تاریخچیلرین فیکیرلریله بو معنادا معین درجهده راضیلاشماق اولار، لاکین او فیکیرله زردوشتون اؤزونون یاشادیغی و دینین تام فورمالاشدیغی زامان معناسیندا راضیلاشماق اولماز. بو مسئله ایله علاقه دار ا.م. دیاکونوف زردوشتون یاشادیغی دؤور بارهده اورتا بیر موقع توتاراق، گؤسته ریر کی، او (زردوشت) م.ق. ۷ - ۸ - نجی عصرلرده دوغولوب یاشامیشدیر. البته دیاکونوفون بو فیکریله راضیلاشماق اولماز.^۱

□ □ □

□ زردوشتون دوغولدوغو یئر

□ اگر زردوشتون تبلیغ و اولوم یئر بارهده معین فیکر اختلافلاری واردیر سادا، اونون دوغوم یئر بارهده عالیملر آراسیندا اختلاف چوخ آز و تقریباً فیکیر بیرلیگی واردیر.

مختلف عالیملر زردوشتون دوغولدوغو یئر یا "اورمو" یا "شیز" (تخت سلیمان) یا "مغان" - ساوالان، یادا "ری" بیلیرلر کی، او زامان هامیسی آذربایجان تورپاقلاری اولموشدور. میلادی ۷۹ - ۲۳ - نجو ایللرده یاشامیش روم تاریخچسی "پولینیوس" زردوشتو ماد اهلی بیلر. ایسلام عالیملریندن "ابن خردادبه"، "بلاذری"، "ابن فقیه"، "یاقوت حموی" و... اورمو شهرینی زردوشتون دوغولدوغو یئر گؤسته ریرلر. حتی اورمو شهرینین یاخینلیغیندا یئرله شن "امبه" کندینده بیر قبیر واردیر کی، یئرلی اهالی اونا "زردوشتون آناسینین قبری" دئیرلر. بونولا برابر تاریخ عالیملرینین بعضیسی ده "شیز" شهرینی (بوگونکو تخت سلیمان شهری و "آذرگشنسب" آتشکده سینین یئرلشدیگی یئر) زردوشتون دوغولدوغو یئر بیلیرلر.

بونلارلا برابر ایسلام و آوروپا عالیملرینین بیر سیراسی، او جمله دن "زکریای قزوینی"، "حمدالله مستوفی"، "پور داوود" و "ویلیامز جکسن" بو فیکیرده دیرلر کی، زردوشت "اورمو" و یا "شیز" دن "ساوالان" داغینا گئتمیش، اورادا تبلیغات ائتمیش و "اوئستا" سینی اورادا یاراتمیشدیر. بونا گؤره ده "پور داوود" بو داغی زردوشتلرین "طورسینا" سی آدلاندیرمیشدیر.

بوتون بونلارلا یاناشی قید ائتمک لازمدیر کی، زردوشتون آذربایجاندا دوغولوب، بؤیومه سی، بورادا تبلیغات ائدیپ، اوئستانی یاراتماسی و نهایت بورادا اولمه سی بیرده آشاغیداکی واقعیتلرله ثبوت ائدیلمیر.

۱ - اسکندردن سونرا یونانلیلارین ایرانا ایستیلاسی دؤورو زردوشت دینی دوغولدوغو دیاردا آذربایجان اولکه سینده قورونوب ساخلاندی، اورتا آسیا - بلخ و خوارزمده یوخ.

۲ - زردوشتیزمین کعبه سی اولموش "آذرگشنسب" آتشکده سی "شیز" شهرینده - آذربایجاندا یئرلشمیش و قالیقلا ری دا بوگون دورماقدادیر.

۳ - آذربایجانین مختلف یئرلرینده "کول تپه" آدلانان چوخلو آتشکده قالیقلا ری ایندی ده

معلومدور و خلق اورالاردان کول گوتوردو کده بعضاً تاریخی شئیلر تاپیلیر.^۱

۴ - باکینین یاخین لیغیندا یئرله شن "سوراخانی" قصبه سینده آتشکده بناسی بوگون قالیر.

۵ - ساسانیلر دؤورو "شیز" شهری و اوراداکی "آذرگشنسب" آتشکده سی بوتون زردوشتیلرین، حتی ساسانی شاهلارینین زیارتگاهی ایدی و ساسانی شاهلارینین اورایا گئتمه لری و چوخلو نذر - نیاز ائتمه لری تاریخده مشهوردور.

۶ - آذربایجانین مختلف یئرلرینده و منطقه لرینده زردوشتیزمین آتشکده لری قالیقلا رینین معلوم اولدوغو و بعضیلرینین آراشدیریلدیغی حالدا، اورتا آسیادا بئله قالیقلا رین نه تاریخده آدی اولموش، نه ده قالیقلا ری واردیر. کریستن سننده یازیر کی، هخامنیشلر زردوشتی دئییلدیلر.

□ □ □

□ زردوشتون اورتا آسیادا دوغولماسی فیکری

بعضی عالیملر، او جمله دن "اورانسکی" گؤسته ریرلر کی، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده میدانا گلیمیش زردوشت آذربایجان دئییل، اورتا آسیادا، بلخ و خوارزمده میدانا گلیب، اوستانی دا قدیم فارسجا یازا بیلردی، اونا گؤره کی، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده آذربایجاندا و عمومیتله ایرانین غربینده هند - آوروپایی خلقلری و ائللریندن اصلاً اولمامیش ایدیلر و دیل جهتن اوستانی یارانماسینا اورادا زمینه و امکان یوخ ایدی، حالبوکی، اورتا آسیادا او دؤورلردن چوخ قباق هند - آوروپایی خلقلر یئرلشمیش ایدیلر و بونا گؤره ده اوستانی یارانماسینا اورادا دیل جهتن مدنی زمینه آماده ایدی.

اورانسکی نین بو قریبه فیکریله علاقه دار دئمه لی ییک کی، اولا آریالارین اورتا آسیا یا گلمه سی و اورادا اولماسی اونون تصوّر ائتدیگی کیمی اولمامیشدیر، ایکنجیسی آذربایجاندا هند - آوروپایی دیللی خلقلر نه او زامان، نه ده اوندان سونرا تاریخ بویو هئچ وقت اساس ساکینلر اولمامیشلار و ایندی ده دئییلدیلر. بوندان علاوه بو عالیملر بیلیمیر و یا گؤستریمک ایسته میرلر کی، اوستانی ایلک و بیرینجی حیصه سی اولان "قاتلار"، یئرینده گؤستریدیگیمیز کیمی، زردوشتون اوزو طرفیندن و اوز دیلینده - او زامانکی آذربایجان خلقلرینین التصاقی دیلینده سؤیله نیب، سونرالار یازی حالینا گتیریلیمیشدیر، هند - آوروپایی دیللردن اولموش قدیم فارس دیلینده یوخ و همین دیلدن ده سونرالار، ساسانیلر دؤورونده، او زامانین فارس دیلینه چئوریلدیکدن سونرا، اصلی آرادان آپاریلیمیشدیر. بو ترجمه ده احتمال اولاراق تحریف اولموشدور.^۲

همین تاریخچیلر یئنه ده گؤسته ریرلر کی، "قاتلار" دا کؤچهری ائلرله مبارزه و دؤیوشلردن صحبت گئدیر و بو حادثه او زامانلار اورتا آسیادا اولموش "ساکالار" ایله علاقه دار یارانمیشدیر.

*

۱ - بو کولر آتشکده یانا جاقلا رینین کولودور.

۲ - ایلک اوستانی دلی اسکی تورکجه اولموشدور. باخ: یول، سای ۳۸، فروردین ۱۳۷۳، صحیفه ۳۰، ۳۱، ۳۲، ۳۳.

لاکین بو تاریخچیلر گؤرمک ایسته میرلر کی، مادلارین لاپ اولینده "خیشتیریتمی" ایسکیتلر طرفیندن دؤیوشده اولدوگوندن سونرا، اونون اوغلو "کییا کسار" ین حاکمیتی نین اوللرینده "سا کالار" ۲۸ ایل آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینده حکومتین اختیارینی اؤز اللرینه آلیب ساخلامیشلار و "قاتلار" داکی کؤچهری ائلرله دؤیوش مادلارلا سا کالارین همین دؤیوشلرینین انعکاسیدیر. بونلاردان علاوه تاریخچی عالیم "بئلنیتیسکی" نین دئیگی کیمی، اولانه اورتا آسیادا اولموش علمی قازیتتی لارلا اوزه چیخمیش اثرلرین بیرجه جیگینده آتشکده قالغی میدانا چیخمیش، نه ده، اورتا آسیا خلقلرینین دیلی، تاریخی و ادبیاتلاریندا زردوشت دینینه دایر اشاره و معلوماتلار واردیر. بیر صورتده کی، اورتا آسیاداکی علمی قازیتتی لار نتیجه سینده باشقا دینلره دایر اثرلر الده ائدیلمیش و خلقلرینین تاریخ و ادبیاتلاریندا او دینلره دایر معلوماتلار واردیر. دئمک، اورتا آسیا زردوشتیزمین وطنی اولمامیشدیر.

زردوشتون دوغولدوغو یئر باره ده ایره لی سورولموش بو مختلف نظریه لری یکونلاشدیراراق، قطعی شکیلده دئییه بیلهریک کی، زردوشت هم آذربایجاندا دوغولوب اولدورولموش، هم اونون طرفیندن دئییلیمیش "قاتا" لار م.ق. یئددینجی عصرده او زامانکی التصاقی آذربایجان و مرکزی ماد دیلینده آذربایجاندا دئییلیمیش، همده زردوشت اؤز دینینی آذربایجاندا تبلیغ ائدیپ یایمیش و بورادان ایرانین باشقا نقطه لرینه یایلمیشدیر. □ □ □

موغلار

یئرینده گؤستریدیگیمز کیمی، موغلار مرکزی ماد و ماننلارین طایفالاریندان بیر، اؤزلری ده، بیر سیرا عالیملرین گؤستریدیگی کیمی، اورتا آسیادان گلمه، التصاقی دیلی و تورانلی اولموشلار. موغلار اوللر، زردوشت دینی نین روشنیملری قدیم آذربایجان طایفالاری، ائللری و خلقلری داخلینده یارانارکن، ابتدایی دینی مراسم لرین اجراسی و مسئولیتینی اؤز اللرینه آلمیشدی لار، داها دوغروسو کاهین ایدیلر. اونلار زامان کئچدیکجه بو وظیفه نی اؤزلرینه شغل و پئشه ائتمیش، بؤیوک سیاسی، مالی نفوذ و قدرت الده ائده رک، دؤولت داخلینده دؤولت یاراتمیشدی لار. شاید ائله همین دینی رهبرلیگین اوللرینده "موغ طایفاسی" آدی میدانا گلیمیشدیر.

بئله لیکله اگر اوللر موغلار بیر طایفا، ائل و قبیله اولموشلار سادا، زامان کئچدیکجه، قدرتلی، نفوذلو و حاکمیتله ال بیر اولان بیر اجتماعی لای و طبقه یه چئوریلیمیشلر. فیکریمیزجه "موغلار" بیر طایفا اولموش اولسایدیلاردا، اونلارین هامیسی: بؤیوگو، کیچیگی، آروادی و اوشاغی موغ اولا بیلمزدی، موغ اولسا - اولسا، عایله لرین باشچیلاری، کیشیلری و بؤیوکلری اولا بیلردی.

بو باره ده ان گؤزل و منطقی فیکری تاریخین آتاسی هئروودوت سؤیله میشدیر. هئروودوت یازمیشدیر کی، موغلارین خصوصی مذهبی عقیده لری و دینی مراسم لری واردیر و پارسلار و

مادلار اؤز کاهینلرینی او قبیله‌نین افرادی آراسیندا سئچرلر.^۱

دئمک "موغ" یا موغلار قدیم التصاقی دیللی خلقلر و ائللر داخلینده بیر ائل، طایفا، قبیله آدی اولموشدورسا، شبهه‌سیز زردوشت دینی روشنیملی اولجه او قبیله‌نین افرادی داخلینده کوک سالیب دهرین لشمیش و سونرالار تدریج‌له باشقا ائللر و طایفالار داخلینده یاییلمیش و داها سونرالار بیر متشکل دین شکلینه دوشموشدور. ایلک اوللر بو طبیعی و ابتدایی زردوشت دینین رهبرلی و یاییلمیش کاهین آدلانار و عینی زاماندا موغ ایدیلر و قبیله‌نین بوتون عضولری موغ حساب اولوردو، لاکین هر موغ کاهین اولموردو. داها سونرالار "موغ" کلمه‌سی ائل آنلامی نی ایتیررک، زردوشت دینی رهبری مفهومونو داشماغا باشلادی. بو سببلره گؤره ده "موغ" کلمه‌سی اوئستانین اسکی حیصه‌لرینده اولمامیشدیر، بو آد، بیر دینی اصطلاح کیمی، ساسانیلر حاکمیتی دؤورونده رسمی لشمیش و خلق داخلینده یاییلمیشدیر.

بوتون بونلارلا برابر بونودا قید ائتمک لازمدیر کی، خلقین شعور و مفکوره جهتدن ابتدایی لیگی، محدود فیکرلی و کثری قالمیش اولماسی اوجوندان موغ طایفاسینین کیشیلری جامعه‌نین دینی رهبرلیگینی اؤز اللرینه آلمیش، اونو اؤز نیسللرینده ایشی ائده بیلیمیش، خلقی زردوشت دینینه اینانديراراق، اونلار نفوذ ائدیپ، روحی و معنوی اختیارلارینی اللرینده ساخلاماغي باجارمیشلار.

اوئستادا "موغ" سؤزونون اولماماسی داگؤسته‌ریر کی، اونون یارانديغي ایلک دؤورلرده موغلار دینی رهبر کیمی اولمامیش و سونرالار تدریج‌له بو ایشی اللرینه آلیپ، اؤزلری و نفوذلارینی ساده خلقه و حتی حکومته تحمیل ائده بیلیمیشلر. حتی هئرودتون یازدیغینا گؤره، داریوش قئوماتی اولدوردو کدن سونرا، اؤزو و فارس‌لار خنجر اله آلاق موغلاری بیر گون آخشاما قدر قیرمیشلار و بو گون سونرالار فارس تاریخینده "موغ اولدورمک" گونوايله معروف اولموش و بو گون موغلار ائولریندن ائشیگه چیخا بیلمزديلر.

دئمک، موغلار زردوشت دینین یارانديغي گوندن اونون رهبرلی اولمامیش، بلکه سونرالار تدریج‌له بو ایشی اللرینه آلمیش و قدرته حکومته شریک اولموشلار. اونلار حتی خلق و توپلومون عادی حیاتی ایشلرینده دؤولتدن داها چوخ نفوذ ائدیپ، تأثیر ائتمیشلر. موغلار خصوصيله ساسانیلر دؤورونده، دینی مراسملری اجرا ائتمکدن علاوه، خلقین آراسیندا اولان اختلافلاری و ایشلرینده قضاوت ائتمک، تازا دوغولانلارین آدلارینی قیده آلاق، منجم‌لیک، پیشگولوق، یوخو یوزماق، واعظلیک ائتمک و سایره بو کیمی ایشلری ده اوز اللرینه آلمیشدیلار. بوتون بو ایشلرله برابر موغلار دینی جریمه‌لری آلاق، صدقه‌لری، گلیرین اوندایرینی توپلاماق و آتشکده‌لرین چوخلو ملک‌لرینین گلیرینی الده ائتمکله بؤیوک و سونسوز مادی امک‌انلاری دا اؤز

الیرینده متمرکز ائدهرک، مادی جهتدی ده خلقه و دؤولته آغالیق ائدیردیلر.

ساسانی سولاله سینین سونلاریندا یاشامیش یونانلی "آکاسیاس" گؤسته ریر کی، ایراندا موغلار خلقین دوغولدوغو گوندن اولدوگو گونه قدر اختیارینی اؤز الیرینده توپلامیش ایدیلر. او یازمیشدیر: «عموم خلق موغلاری مقدس ساییب، اونلارا حرمت ائدیردیلر. خلقین عمومی ایشلری موغلارین اؤبودلری و پیش بین لیکلری اساسیندا مرتب اولوب، یولا دوشردی، اونلار خصوصیه خلقین مراقبه ایشلرینده دقت ائدیپ، تام مراقبت و مواظبتله ایشلرین گئیشینی نظره آلاق، فیتوا وئردیلر. خلق بیر موغون تصدیقی اولمادان هئچ نه یی دوغرو و قانونی بیلمزديلر.^۱

موغلار، خصوصیه ساسانیلر دؤورو، ایراندا سیاسی و اقتصادی جهتدن توپلومون اصیل قدرت و حاکمیتی نی اؤز الیرینده متمرکز ائتمیش ایدیلر.

یئرینده گؤستر دیگیمیز کیمی، زردوشتیلرین دینی کیتابی "اوئستا" بیر نفر طرفیندن بیر زاماندا و بیر مکاندا تالیف اولراق، یارانما میشدیر. اوئستانین ایلک تمل حیصه سی اولان "قاتلار" زردوشتون اؤزو طرفیندن سؤیلمیش و موغلارین واسطه سیله آغیزدان - آغیزا گلمیش و آشاغیدا گؤستر دیگیمیز کیمی، بعضی شاهلار طرفیندن یازیا کؤچورولموشدور.

بیلدیگیمیز کیمی کوروش سپیتامه نی - زردوشتیلرین ان بؤیوک موغونو کی، چوخ احتمال هامان زردوشتون اؤزوایمیش، اولدوردو. کوروشون اؤزو، آتاسی و باباسی فارس لارین هم سیاسی، همده دینی رهبرلری اولمالارینا باخمی یارق، زردوشت دینی نی رسمی دؤولت دینی ائتمه دی. هخامنیشلر زامانیندا زردوشت دینی رسمی دؤولت دینی اولمادی. کریستن سن گؤسته ریر کی، داریوش و خشایارشا زامانیندا ماد لار زردوشتی ایدیلر، لاکین پارسلار یوخ.^۲ یوخاریدا گوردوک کی، داریوش "موغ اولدورمک" گونونو پارسلار داخلینده برقرار ائتمیش ایدی.

دئمک، داریوشون اوئستا کیتابینی ۱۲ مین اؤکوز ده ریسینده، ایکی نسخه ده یازدیریب، بیرینی دؤولت آرشیوی و دیگرینی "شیز" شهر ی خزینه سینه - آذرگشنسب خزینه سینه - گؤنده ریب، ساخلاتدیرماسی و اونلارین اسکندرین هجومو زامانی آرادان گئتمه سی بوش سؤز و ایسلام دؤورو زردوشت موغلاری طرفیندن اوی دورولموش بیر افسانه دیر، اونا گؤره کی، بو فیکیر ایسلامین اوچونجو عصرینین اوللرینده پهلوی دیلینده تالیف ائدیلمیش "دینکرت" ین دؤوردونجو کیتابیندا بیرینجی دفعه ایره لی سورولموشدور. بو ادعایا گؤره گویا اوئستانین ۱۲ نوسکو داریوش طرفیندن ایکی نسخه ده ده ری اوزه رینده یازدیر یلمیشدیر کی، بیر نسخه تخت جمشیدین و نقش رستمین اسکندر طرفیندن اودا چکیل مه سینده آرادان گئدیپ، "شیز" ده کی نسخه، گویا یونانا و اسکندریه یه گؤنده ریل می ش و گویا یونانجا یا چئور یلمیش دیر. بیر صورت ده کی، اول داریوش اؤزو موغ قاتیلی ایدی،

۱ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۸۰.

۲ - رئیس نیا، ج ۲، ص ۷۹۴.

ایکینجیسی ایندییه قدر اوستانین بو یونانجایا ترجمه سیندن هئچ بیر منبع و یثرده آد بئله آپاریلما میشدیر. لاکین بونا باخمایارق، بعضی خیال اسیری اولانلار نه تکجه بو افسانه‌نی واقعیت بیلیمیش، حتی اونون بوگون مین جیلد کیتابدان عبارت اولاجاغینی بئله آب و تاب ایله یازمیشلار. بیر صورتده کی، هامان دؤورلرین یونان و روم تاریخلریندن آیدین گؤرونور کی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، هخامنیشلار زامانیندا زردوشت دینی مادلار داخلینده نسبتاً عمومی لشمیش و رسمی لشمیش دین اولموشدورسادا، ایرانین باشقا یئرلری، او جمله‌دن پارسلار داخلینده هله عمومی لشمه میش ایدی و پارسلار هله زردوشتی اولمایان بیر نؤوع "مزدا پرستی" دینینه اینانیردی‌لار. بوندان علاوه، آشاغیداکی تاریخی واقعیتلرده گؤسته‌ریر کی، هخامنیشلار زردوشتی مذهبنه هله اینانمیردی‌لار:

۱ - عموماً هخامنیشلار دؤورو داش قازما آیتلاری، او جمله‌دن داریوشون لؤوحه‌لرینده نه تکجه بیر دفعه‌ده اولسا زردوشت آدی آپاریلما میش، بلکه "اهورامزدا" آدیله یاناشی باشقا آلاهلاردان دا آد آپاریلما میشدیر. بو گؤسته‌ریر کی، هخامنیشلار تکجه زردوشتیزمین اهورا مزداسینا دئییل، اونونلا برابر مختلف آلاهلاردا اینانیرمیشلار، یعنی تک آلاهلای دئییل ایدیلر.

۲ - قدیم یونان شاعری "ائشیل" (ائسخیل)، تاریخچیلردنسه هئروودوت و قئزئنتفون اؤز اثرلرینده آیدین گؤستریمیشلر کی، پارسلار مختلف آلاهلارا تاپینارمیشلار.

۳ - علمی قازینتی ایشلری نتیجه‌سینده قطعی شکیلده معلوم اولموشدور کی، هخامنیشلار اولولرینی باسدیرار، شاهلار و بؤیوک باشلار مقبره، مزار و توربه دوزلدر (کوروش قبری کیمی)^۱ و دفن مراسمینده آت قوربان کسر دیلر. بوتون بونلار زردوشتیزمین دینی ایناملارینا ضدایدی. بوتون بونلار گؤسته‌ریر کی، هخامنیشلار، حاکمیتلرینین سونونا قدر، دؤولت مقیاسیندا زردوشت دینینه اینانما میشلار.

یثرینده گؤسته‌ره‌جه گیمیز کیمی، اوئستا بیرینجی دفعه اولارق اشکانیلر زامانی بالاشین امریله ایلک دفعه یازیلدیغی اصیل دیلینده - زردوشتون اؤز زامانینداکی ماد - ماننا خلقلرینین دیلینده توپلانمیشدیر. همین بو اوئستا بیرینجی ساسانی شاهی اردشیر بابکانین امریله فارسجایا چئوریلدیگدن سونرا، نه اولدوغو معلوم دئییلدیر و چوخ احتمال اردشیرین گؤسته‌ریشی و "تئسر"ین الیه آرادان آپاریلما میشدیر. حتی بیز بو فیکیرده ییک کی، اسکندر اؤز معلیمی "ارسطو"نون گؤسته‌ریشی ایله نه تکجه ایراندا الدهه ائتدیگی کیتابلاری یاندرما میش، بلکه اونلاری دقتله توپلاییب، یونانا و اسکندرییه‌یه گؤندرمیش، یونانجایا چئویتدیرمیشدیر و بو علمی خزینه یونان علمینین تمل داشلارینی تشکیل ائتمیشدیر، آنجاق اوئستا بو کیتابلارین ایچینده اولما میشدیر. ویل

۱ - بو قبریله دوزلتمه‌دیر، حقیقی بوخ، چونکی کوروش آراسین شمالیندا تومروس خانیملا دؤیوشده اؤلوب ایتیمیشدیر.

دورانتین دلیله دئیش اولساق، "آریالارین اؤزلی مدنیّت یارادیب، قوران اولمامیشلار، بلکه اونو بابیلدن و مصردن بیرووز آلمیشلار؛ یونانیلاردا مدنیّت سارایی یارادان سایلمیرلار، اونا گؤره کی، اونلارین باشقالاریندان آدیقلاری، حربی غنیمتلر و تجارتله شرقدن اورایا گلمیش اوچ مین ایلیک علم و هنر ذخیره لرینی، ناحق اولاراق، ییمه لنمیشلر".^۱

ساسانی شاهی اردشیر بابکانین او زامان فارسجاسینا چئویتدیردیگی اوستانین ایسلامدان سونرا اهمیتی حیصه سی آرادیان گتندی و یالنیز اونون تقریباً دؤردده بیر زردوشتیلرین واسطه سیله هندوستانا آپاریلاراق قالدی و زمانه میزه گلیب چاتدی.

زمانه میزه گلیب چاتان بو ناقص اوستاندا، شبهه سیز، مختلف زامان و مکان شرایطینده، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی دوروملا علاقه دار معین قدر ده ییشمیش، زردوشت دینی رسمی دؤولت دینی اولمادیغیندان، حقوقا دایر قسمتلی فایدا سیز و درده دهیمه یین اولدوغوندان، آتیلیب، اونودولموش، بیر چوخ یئرلری اختصار اولاراق، تازا حیاتلار علاقه دار، تازا بؤلوملر اونا آرتیریلیمیشدیر. بونلاردان علاوه، همیشه اوستانی اوخویان، اجرا ائدن موغلار دؤورون و شخصی منفعتلرینین طلبی، توپلومون ایستگی اساسیندا اوستانین بعضی قسمتلرینی آتیب، تازا قسمتلر اونا علاوه ائتمیشلر. بئله لیکله بوگون زردوشتیلرین دینی کیتابی کیمی علم عالمینه معلوم اولان "اوستا" کیتابی اصیل اوستاندان او قدر اوزاقدیر کی، اونلارین یالنیز آدی و بعضی "قاتلاری" مشترک و اورتاقدیر دئسک یانیلما ریق.

اوستانین منظوم بؤلومو اولان "قاتلار" م.ق. یئددینجی یوزایللیگین سونلاری و آلتینجی عصرین اوللرینده، ماد ایمپراتورلوغو یارانان زامانلار یارانمیش، زردوشتون اؤزو طرفیندن سؤیلنمیش و عصرلر بویو، شفاهی شکیلده موغلار طرفیندن نقل اولوناراق ساخلانمیشدیر. مضمون اعتباریله "قاتلار" واحد آلاهی تبلیغ ائدیر، یئرلی دینلر و آلاهلاری رد ائدیر، اعیان - اشرافلار علیه نه مبارزه آپاریر.

زردوشتون یاشادیغی ایللر ماد حکومتینین ان قدر تلی دؤوروایدی. "کیا کسار" واحد زردوشت دینی نین طرفداری اولموش و بو دینین رهبرلری اولموش موغلاردان حمایت ائتمیش و اونلارا دربار و حکومت ایشلرینده دخالت ائتمه گه امکان یاراتمیشدیر. بو سیاسی ایشلرین "کیا کسار" طرفیندن گؤرولمه سی احتمالی واردیر، لاکین، شبهه سیز آستییاک بو ایشی ائتمیشدیر. بیز ایسه یئرینده بو باره ده گئیش دانیشمیشیق.

دئمک، میلاددان اول یئددینجی عصرین اورتالارینا یاخین و آخرلاریندا، موغلارین رهبرلیگی آلتیندا اولان واحد زردوشت دینی ماد حکومتینده اهمیتی دین اولموش و خلق داخلینده یاییلمیشدیر. قید ائتمک لازمدیر کی، ماد شاهلاری زامانی واحد زردوشت دینی نین یارانماسی و

اونون رسمی دؤولت دینی اولماسی دؤورون و زامانین طلبی اولموشدور. م.ق. ۱۳ - نجو یوز ایللیکده فلسطینده یهودیلر داخلینده اولموش چثشیدلی مذهبیلر، یارانمیش واحد دؤولتین طلبی نتیجه سینده، واحد یهودی دینی شکلینه دوشموشدور.

یئنه ده همین دؤوردن نئچه عصر سونرا هندوستاندا اولموش مختلف دینلر، یئنه ده یارانمیش واحد دؤولتین طلبی نتیجه سینده واحد "بودا" دینی شکلینه دوشموشدور.

دئمک، ماد خلقلری داخلینده اوللر بت پرستلیک و زردوشت دینی نین روشیملری، نطفه لری، شامانیزم یاییلمیش و سونرالار، محیطده یارانمیش واحد دؤولتین طلبی ایله علاقه دار، زردوشت و زردوشتیزم میدانا گلمیشدیر. بو واحد دین آستییاک زامانیندا ماد دؤولتینین رسمی دینی اولموشدور، لاکین بو دؤور و اوندان اوللر مرکزی ماد حکومتینه تابع اولان مختلف یئرلی حکومتلر، شاهلیقلار، امیرلیکلر و خلقلر داخلینده زردوشتیزمین بیرى - بیریندن فرقلی اولان مختلف شکیللری حکم سورموشدور. بو یئرلی دینلره کاهینلر رهبرلیک ائتمیش و قدیمدن نفوذلاری اولان اعیان - اشرافلار اونو حمایت ائتمیشلر. واحد زردوشت دینی نینی تبلیغاتچیسی اولموش موغلار ماد دربارینا یول تاپمیشلار. آستییاکین حمایت ائتدیگی موغلارین بو واحد دینی (زردوشت دینی) یئرلی کاهینلر، شاهلار و اعیان - اشرافلارین منافعینه ضد اولدوغو اوچون، اونونلا مخالفت ائتمیشلر. آستییاکین قیز نوه سی و پارس شاهلاری سولاله سینده اولموش کوروش بو ناراضی اعیان - اشرافلارین، هابثله واحد زردوشت دینی نین رهبرلری ایله مخالف اولانلارین نماینده سی ایدی. کوروش میللی جهتدن ده مادلارلا مخالف ایدی، چونکی مادلار التصاقی دیللی و پارسلار هند - آوروپایی دیللی ایدیلر. بو سببلره گؤره کوروش ماد حکومتینه غلبه چالاندان سونرا، هم میللی و دینی جهتدن مخالفی اولان آستییاکی آرادان گؤتوردو، همده موغلارین بؤیوگو "سپیتامه" نی اولدوردو. کوروش طرفیندن اولدورولن بو موغ پارس تاریخ و دیلینده "اسپنداته" دئییلیمیش، اؤزوده یا زردوشتون اؤزو و یا اونون ان بؤیوک شاگردلریندن بیرایمیش.

سونرالار، کوروش حاکمیتی اله آلاندان سونرا، واحد دؤولتین واحد دینه احتیاجی اولدوغو اوچون، موغلارین واحد زردوشت دینی نی، پارس خلقینه خاص و نسبی شکیلده قبول ائتمیشدیر، آنجاق قاباقلار گؤسترديگیمیز کیمی، بو دینین آستییاک دؤورو مادلارین زردوشت دینیندن بؤیوک فرقی اولموشدور. شبهه سیز بو زامان و بوندان سونرالار، تدریجله، موغلار آستییاک دؤورونده کی مترقی خصوصیتلرین الدن و ثرمیش و مرکزی پارس حکومتی و پارس اعیان - اشرافلاری ایله ال ال وئریب، بیرلشمیش ایدیلر.

بو دئدیکلریمیزدن گؤرونور کی، ماد حکومتی دؤورو اوچون موغلارین رهبرلیک ائتدیگی واحد زردوشت دینی مترقی خصوصیت داشییردی. بونا گؤره ده ایستر بیر متفکر کیمی زردوشت، ایستر سه ده ایلک زردوشتیزم او دؤور ماد خلقینین افتخارلاریندان ایدی. فریدون ابراهیمی زردوشت

و زردوشت دینی نین بو مترقی جهتلریندن دانیشارکن یازمیشدیر:

«میدیالیلارین مذهبی حاقیندا تاریخچیلرین آپاردیقلاری تحقیقات بو نتیجه یه یئتیشمیشدیر کی، بیزیم بابالاریمیزین اولکی مذهبی آتش پرستلیک ایدی و بو مذهبی تأسیس ائدنلر میدیالیلار اولموشدور. سونرا میدیانیین بؤیوک متفکری "زورا آستر" (زردوشت) مذهبه دهرین اصلاحات عمله گتیردی و اونو چوخ محکم و حقیقت اعتباریله عالی پایه لر اوستونده قوردو. بو اصلاح ائدیلمیش و زردوشت طرفیندن تکمیل اولموش مذهب، اوگونکو عالمده سابقه سیز اولوب، بیزیم افتخارلی بابالاریمیزین مترقی افکار و پارلاق مدنیتلریندن باریز بیر نمونه اولاراق گؤسته ریلیر.

زردوشت شرقین بؤیوک متفکرلریندن بیری و عینی حالدا میدیا میللتینین اونودولماز افتخاراتیندن ساییلیر. بو بؤیوک متفکر بشریت جامعہ سینین دهرین اصلاحاتچیلاریندن اولموشدور. اونون اهمیتی بو گونه قدر حاقیندا یازیلان چئشیدلی کیتابلاردان آنلاشیلیر. بو مذهبین هامان تاریخده و اوندان سونرا گئیش رواج تاپماسی، پارسلار طرفیندن رسماً قبول ائدیلب، داریوش حکومتی دؤورونده دؤولتی بیر مذهب کیمی تانیلماسی اونون نفوذ و اهمیتی آیدین گؤسته ریر. زردوشتون مذهبی قدیم دونیانی مین ایلدن متجاوز بیر دؤورده اداره ائدیپ، اوز نفوذو آلتیندا ساخلامیشدیر و ایندی ده او مذهبین معتقدلری آز دئییلدیر. زردوشتون همیشه لیک شاه اثری اولان "آوستا" بشریتین یوکسک فیکیر و قریحه لریندن نشأت ائتمیش بیر اثر دیر کی، عینی حالدا میدیا میللتینین عمومی مدنیت ساحه سینده ائتدیکلری ترقینین نه قدر اساسلی و محکم اولدوغونو گؤسته ریر»^۱.

□ □ □

□ زردوشت و اوئستا

یوخاریدا گؤرودوک کی، زردوشت آذربایجانلی اولوب، ماد دؤورونده یاشامیشدیر، بونا گؤره ده اونون اثری اولان "اوئستا"نین تملی ساییلان "قات"لار ماد دؤورونده آذربایجاندا و او دؤورکو همدان - آذربایجان دیلینده یازیلیمیش و یا سؤیلمیشدیر.

"اوئستا"نین بوگون اولان حیصه لرینین بیر قسمتی، خصوصیه "قات"لار قدیم آذربایجان - همدان دیلیندن ساسانیلر دؤورو فارسجاسینا ترجمه نین محصولودور. تحقیقاتچیلار اوئستانین همین بو موجود نسخه سینی آراشدیریب، علم عالمینه و گئیش خلق کوتله لرینه تائیتدیرمیشلار. بو سببه گؤره ده بوگون ایران ضیالیلاری و حتی ایران توپلومونون نظرینده، هابئله پهلویلر دؤورو ایراندا چاپ اولموش اکثر علمی - تاریخی اثرلرده، بیر قایدا اولاراق، زردوشتون اؤزو هند - آوروپایی دیللی و اوئستانین اصلینین قدیم پارس دیلینده، هند - آوروپایی دیلده اولدوغو گؤسته ریلیمیش و بو مسئله قطعی و مسلم بیر تاریخی واقعیت کیمی تانیلمیشدیر.

بئله لیکله، زردوشتون اصلی و اوستانین ایلک دیلی بارهده ایکی بیرى - بیرینه ضد فیکیر اولور. بونا گؤرهده بو ایکی مسئله بارهده تاریخی سندلری داها گئنیش، دهرین و دقیق شکیلده آراشدیرماق ضروریدیر.

هر شئیدن اول قید ائتمک لازمدیر کی، زردوشت دینی نین فیکیرلری، اوللر گؤسترديگیمیز کیمی، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایللیکلرده بوگونکو همدان و آذربایجان ساکینلری داخلینده، التصاقی دیللی ائللر ایچینده تدریجله یارانمیش و اونون مختلف احکامینین اساسی م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سون عصرلری و بیرینجی مین ایللیگین ایلک بئش عصرینده، اساساً یئنهده مرکزی ماد و ماننا خلقلرینین، هابئله اورتا آسیا تورک ائللریندن اولموش "ساکا" (ایشغوزلارین منطقه میزه گلیب یئرلشدیکلری دؤورون محصولودور. م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک ۵ - ۴ عصرینده هند - آوروپایی دیللی ائللرینده ایرانا و منطقه میزه گلمه سی، شبهه سیز، زردوشت ایدئولوژیسینین سون دؤورو قطعی شکله دوشمه سینده تأثیرلی اولموشدور).

دئمک، زردوشت ایدئولوژیسی اساساً التصاقی ماننا - ماد، قسماًده هند - آوروپایی دیللی خلقلرین اورتاق محصولودور.

تاریخین گؤسترديگی کیمی، هند - آوروپایی دیللی خلقلر م.ق. ۹ - نجو یوز ایللیگین اوللریندن باشلا یاراق، م.ق. ۶ - نجی عصره قدر، چوخ احتمال شمالدان، اورتا آسیا یوليله منطقه میزه گلمیشلر. اورتا آسیا تورکلرینین یاخین شرق منطقه سینه نؤبتی آخینی دا "ساکا" لار (ایشغوز) لار واسطه سیله م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینده [۶ - ۹ - نجو عصرلر] باش وئرمیش تاریخی حادثه دیر. بو ایکی آخین زامانجا بیرى - بیرینه یاخین، همده اورتا آسیادان اولدوغو اوچون، او زامانلار اورتا آسیادان منطقه میزه گلمیش ائل بیرلشمه لرینین بعضی سینده هند - آوروپایی دیللی قبیله و اوبالارین دا اولماسی احتمالی واردیر.

اورتا آسیادان منطقه میزه اولموش تورکلرین "سومثر"، "ایلام" و "هیت" آخینلاری، منطقه میزین آز جمعیتلی اولدوغو و یا اورالاردا سويداشلارینین اولدوغو دؤورلر باش وئردیگی اوچون، توققوشماسیز، بیر نؤوع ساکت و قانسیز اولموشدور و یالنیز سونرالار، اوللر گؤسترديگیمیز کیمی، آسیانی خلقلره سامی خلقلری توققوشموشلار. لاکین مختلف یوللاردان اولان هند - آوروپایی دیللیلر و ایشغوزلارین یاخین شرق منطقه سینه آخینی، نئچه مین ایلدن برى بو منطقه ده یورد سالمیش "آسیانی" خلقلره جدی توققوشمالارلا اوزله شیر، بودا اولدوقجا طبیعی دیر، چونکی آسیانی خلقلر یا اولدن بورادا میدانا گلمیش و یا نئچه مین ایلدن برى منطقه نین مختلف یئر و اولکه لرینه گلیب، یورد سالیب، اورالاری اوز وطنلری ائتمیش، دؤورلر و مدنیتلر یاراتمیشدیلا و تازا گلمیشلرین مقابلینده اؤزلریندن مدافعه ائتمه گه مجبورایدیلر.

بوندان داها ماراقلیسی اوندان عبارتدیر کی، کئچمیشده مختلف دؤورلرده باش وئرمیش تورک اصللی ائللرین آخینلاری، ائللرین مدنیت، عادت - عنعنه، رسومات، یاشاییش طرزى و دیل جهتدن

عینی کۆكلو و یا آزی بیرى - بیرینه نسبتاً یاخین اولدوقلاری اوچون، جدی و اوزون سورن توقوشمالارلا نتیجه لئمه میشدیر و تازا گلنلر سس سیز اسکی سویداشلارینا قوشولوب، اونلارلا بیرلشمیشلر. لاکین یاخین شرق منطقه سینیه بیرینجی دفعه قدم باسان آریالار مدتیّت، حیات طرزی، دوشونجه و دیل جهتدن هم قدیم آسیانی خلقلردن، همده تازا گلن ایشغوزلاردان - ساکالاردان فرقلمیش، بیرى - بیرینه یاد و بیگانه اولموش و بو سببلره گۆره ده اونلارین آراسیندا، یئرلشمه جریانیندا اوزون مدّتی توقوشما، دؤیوش و محاربه لر باش وئرمیشدیر. بو اوزون سورن دؤیوشلر جریانیندا:

۱ - بو مختلف کۆكلو خلقلر بیرى - بیرینی نسبتاً تانیمیش، رسوم - عادت و دینی گۆرۈشلرینه تانیش اولموشلار. بو تانیشلیغین نتیجه لرینی بو خلقلرین حیاتینین چئشیدلی ساحه لرینده گۆرمک اولار.

۲ - هم آسیانی ائللر، همده آریایی خلقلر، او جمله دن پارسلار داخلینده دنیا شهرتی قازانمیش قهرمانلیق داستانلاری میدانا گلیمیشدیر. سونرا گۆره جه گیمیز کیمی، بو قهرمانلیق داستانلاری بو ایکی قوروه خلقلین هم شفاهی، همده یازیلی ادبیاتینی بزمه دن هله چوخ اول، او داستانلارا تمل اولموش تاریخی حادثه لرین باش وئردیگی زامانلار، اونلارین قهرمانلاری، هامان دؤورلردن میدانا گلمه گه باشلامیش مقدّس "اوستا" کیتابیندا اؤز آدلارینی تثبیت ائتمیش و سونراکی "شاهنامه" و "قوتاد غوبیلیک" اثرلرینه زمینه حاضرلامیشلار.

آسیانی خلقلر داخلینده بو قهرمانلیق داستانلارینین یارانماسی باره ده تاریخی "عبدالقادر اینان" روس عالیمی م. ر. قیریپازنوفون دیلیندن بئله یازمیشدیر:

«میلاددان اۆنجه کی ۷-۶ - نجی عصرلردن میلاددان سونراکی بیرینجی عصره قدر اورتا آسیا و شرقی آوروپادا اتلی کۆچه ری میللتلر آراسیندا یایلا و حیوان سورولری نی اله کئچیرمک اوچون ساواشلار دورمادان داوام ائدیردی. بو سورکلی ساواش خلق قهرمانلارینی یاراتدی. بونلار ان جسور و قدرتلی ساواشچی آلپلاردیر. میللتین "باش بوغو" (باشچیسی) اولان بو آلپلار حاقیندا افسانه لر میدانا گلیمیشدیر. همین بو افسانه لر ایلك داستانلاردیر. جنوبی سیبیر و اورتا آسیا بویلارینین بو ان اسکی داستانلارینین بعضی حادثه لری آرختولوی آراشدیرمالاردا الده ائدیلن تونج توققالاردا (کمر توققالاری) تصویر ائدیلمیش و گونوموزه قدر چاتمیشدیر. بو داستانلارین اؤزلری ده ایکی مین ایلدن بری نسیلدن - نسیله، عنعنه اولراق، سؤیلنمکده داوام ائده رک چوخ گئیش شکیلده بیزه قدر گله بیلیمیشدیر. ایندیکی تورک و مغوللارین "آلپ" (قهرمان - ایگیت) داستانلاریندا، بو ان اسکی داستانلارین تمل موضوعلاری و بیر چوخ شکیللری قورونموشدور»^۱.

عینی بو سؤزلری پارس خلقی حاقیندا دئمک لازمدیر، چونکی تورک ائللرینده "آلپ ار تونقا"

و سايه بعضی قهرمانلیق داستانلاری اساساً همین عصرلرده یارانلیقلاری کیمی، فارس خلقلینین "شاهنامه" ده عکس اولونموش بوتون قهرمانلیق داستانلارینین معین ایلکین اؤزه گئی ده همین عصرلرین یادگاریدیر. بو ادعائین ان کسکین دلیللری بونلاردان عبارتدیر:

۱ - هر ایکی خلقلین قید ائتدیگیمیز داستانلاری هم تورک، همده فارس قهرمانلارینین بلاواسطه اشتراکی اساسیندا قورولموش، داوام ائدیپ، باشا چاتمیشدیر. بو داستانلاردا رستم ایله افراسیاب، هره سینین آرخاسیندا بیر دسته، منسوب اولدوقلاری خلقلین قهرمانلاری اولدوغو حالدا، دؤیوشورلر.

۲ - هم فارس، همده تورک خلقلرینین گؤستریدیگیمیز دؤورلرده یارانمیش قهرمانلیق داستانلارینداکی اکثر قهرمانلارین آدی "قات" لاردان توتوموش اوستانین بوتون بؤلوملرینده وئرلمیش و حتی بو مقدس کیتابین مختلف یئرلرینده قیسا شکیلده عکس اولموش حادثه لرین قهرمانلاری اساساً همین حماسی داستانلارین قهرمانلاری دیرلار.

بو باخیمدان اوستانی اؤته ری شکیلده نظردن کئچیرتمک لازمدیر. یارارلانیدیگیمیز "اوستا" کیتابی "جلیل دوستخواه" ین قدیم فارسجادان ترجمه ائدیپ حاضرلادیغی "اوستا، نامه مینوی آیین زردشت" کیتابیدیر. بو کیتاب اوستانین هامیسی دئییل، بلکه اونون آیری - آیری بؤلوملریندن پارچالادیر و اوستا باره ده فیکیر سؤیله مک اوچون کفایتدیر.

بورادا بیز "شاهنامه" یه اشاره ائدیپ، اوندان شاهد گؤسترمه گی آرتیق بیلیریک، چونکی او شاه اثرده فارس قهرمانلاری ایله تورک قهرمانلاری آراسینداکی حادثه لر هامییا معلومدور و کیتابین بیر سیرا داستانلاری بو ایکی دسته قهرمانلارین قارشیلیقلی فعالیتیندن یارانمیشدیر.

سونراکی فصیلده اشکانیلر دؤوروندن دانیشاندا گؤستره ره جه ییک کی، پارسلارلا تورکلرین عصرلر بویو توققوشوب دؤیوشمه لرینین محصولو اولان هر ایکی خلقلین مشهور قهرمانلیق داستانلاری اساس اعتباریله اشکانیلر دؤورو شکله دوشوب، قهرمانلارینین بیر چوخونون آدی و گوردوگو ایشلری همین اشکانیلر دؤورو شخصیتلری و حادثه لری ایله باغلیدیر. بونولا برابر بو قهرمانلیق داستانلارینین بیر چوخونون ایلک تمل داشلاری و قهرمانلارینین آدی، هئچ شبهه سیز، مادار دؤورو، م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلری باش وئرمیش حادثه لر و اونلارین قهرمانلاری ایله ایلگیلیدیر. بو عصرلر ائله عصرلردیر کی، هند - آوروپایی و التصاقی دیللی ائللر و قبیله لر هم قسماً اورتا آسیادا، همده معین درجه ده ایراندا توققوشموشلار، سیاسی، اقتصادی، مدنی و ... جهتلردن علاقه ده اولموشلار.

دئمک، تورک و فارس خلقلرینین بعضی قهرمانلیق داستانلارینده اورتاق جهتلرین هم ماد دؤولتینین اوللری، یعنی م.ق. ۶ - ۷ - ۸ - ۹ - نجو عصرلر حادثه لری و شخصیتلریندن غیدالاناراق، یارانماغا باشلاماسی، همده اشکانیلر دؤورو حادثه لرله سیخ باغلی و ایلگیلی اولماسی فیکری واردیر. بو ایکی فیکیر آراسیندا هئچ بیر ضدیت یوخدور. بوتون خلقلر داخیلینده شفاهی ادبیاتلاردا

یارانان ناغیللار، داستانلار و عمومیتله هر بیر فولکلوریک اثر اوزون عصرلر بویو باش وئرمیش حادثه‌لردن غیدالاناراق یارانار، اوزون یوزایللیکلر بویو نسیلدن - نسيله گئیشله‌نه‌رک، قول قاناد آچاراق، یوتالاناراق، دهرینله‌شیب گؤزل‌شه‌رک، تدریج‌له‌شکله دوشوب کامل‌لشر. بو هر بیر فولکلوریک اثرین یارانما، فورمالاشما و میدانا گلمه‌سینین طبیعی و عادی یولودور.

بو علمی واقعیتی نظره‌آلاراق، تورکلر و فارس‌لارین داستانلارینین هم اوستانین یارانمادیغی دؤورلرده، همده اشکانیلر حاکمیتی دؤورونده آرانماسی و آچیقلانماسی لازمدیر. بونا گؤره‌ده بورادا اوستانین یارانماسیندان بحث آچدیغیمیز اوچون، بو فولکلوریک اثرلرین ایلک یارانما دؤورلرینی ایشیقلاندیرماق ضروری‌دیر. بو ایش بیرده او جه‌تدن لازمدیر کی، فارس تاریخچیلری طرفیندن اوستا و اونون بؤلوملرینین یارانماسی، دیلی و هانسی ائتنیک قوروها عاید اولماسی باره‌ده بیر طرفلی، غیر - علمی و واقعیتدن اوزاق فیکیرلر ایره‌لی سورورلر کی، اونلارین ماهیتینی آچیپ گؤسترمک ضروری‌دیر. □ □ □

قاتلار

دئمک اولار بوتون تحقیقاتچیلارین فیکرینجه "قات"لار زدوشتون اؤزو طرفیندن م.ق. یئددینجی عصرین سونلاری و یا آلتینجی عصرین ایلک یاریسیندا سؤیلمیشدیر. لاکین بعضی عالیم‌لر و خصوصیه‌لر فارس تاریخچیلری بو ساده و آیدین مسئله‌نی، معین سیاسی هدف‌لر و خصوصیه‌لر اونو تورک تاریخیندن اوزاقلاشدیرماق هدف‌له، مبهم، دومانلی و قاریشیق شکله‌لر سالیرلار.

بیز شبهه‌اتمیریک کی، زردوشت ایدئولوژی‌سینین روشیم‌لری ایلک اوللر ماد - ماننا اراضیسی خلقلری داخلینده یارانماغا باشلامیش و م.ق. بیرینجی مین ایللیگین اوللریندن باشلا یاراق، التصاقی و هند - آوروپایی دیللی ائللرین ایلگی و توققوشمالاری نتیجه‌سینده، هر ایکی قوروه خلق اونلارین تکمیل لشمه‌سینده تأثیر ائتمیشدیر. بو روشیم‌لر م.ق. بیرینجی مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده او زامانکی همدان و آذربایجانداکی مستقل کیچیک شاهلیقلار و امیرلیکلرده یارانیب، گئیشلنمیش و نهایت م.ق. یئددینجی عصرین سونلاری و یا آلتینجی عصرین اوللرینده زردوشت و یا "سپیتمان" طرفیندن "قات"لار شکلینده تظاهر ائدیب، واحد زردوشت دینین ایلک نظریه‌سی اولموشدور. ایسلام تاریخیندن بیلیریک کی، ابوریحان بیرونی و ابن‌الاثیر بو واقعیتی اؤز اثرلرینده تأیید ائتمیشلر.

لاکین بونا باخمایاراق اوئستاد ابراهیم پورداوود و اونون شاگردی جلیل دوستخواه: «اوستا ایرانلیلارین ان اسکی یازیسیدیر. بو بؤیوک کیتابین یازیلما تاریخی دقیق آیدین اولماسادا، ان آزی

م.ق. اونونجو عصره چاتیر»^۱ دئییه، بو مقدس کیتابین، عمومیتله یارانماسینی و شبهه سیز، بیرینجی نؤوبه ده "قات" لارین یارانماسی و زردوشتون یاشادیغی دؤورو غیر - واقعی شکیلده م.ق. اونونجو عصره چاتدیرلار. داها سونرا آقای جلیل دوستخواه، "قات" لارین یارانما تاریخی باره ده داها آچیق بئله یازیر:

«اوستانین ان اسکی بؤلومو ساییلان "قات" لار، شک سیز، زردوشتون اؤزونون قوشدوغو و اونلارین قدیملیگی زردوشتون اؤز زامانینا قدر، یعنی م.ق. اونونجو یوز ایللیگه چاتار. لاکین اوستانین باشقا بؤلوملری آیری زامانلاردا و باشقا شخصلرین ایله یازیلیمیش و بیر چوخلو شئیلر اولده زردوشت دینی ایله اویغون دئییلدی و سونرالار اونا یول تاپمیشدیر»^۲.

دولاشیقلیق توره نمه سین دئییه، بیر داها قید ائدک کی، زردوشتیزمین ایلك روشیملری ایله اونون قاتلاری تامامیله آیری - آیری شئیلردیر. روشیملر، نطفه لر و یا ایلكین تصوّر و فیکرلر دئدیگده، زردوشتیزمین بیر سیرا رسملری، حکملری، ایشلری، فیکرلری و خرافاتی تصوّرلرین کتچمیش زامانلاردا تدریجله ماننا - ماد خلقلری، ائللری، طایفالاری، امیرلیکلری و شاه کاهینلیکلرینده همین شاه - کاهینلر، امیر - کاهینلر طرفیندن شکله دوشموشدور. بونلارین ایلك یارانما زامانلاری م.ق. ایککی و حتی اوچونجو مین ایللیگین سونلارینا گئدیپ چاتیر. لاکین یازیلی اوستانین ایلك تملینی تشکیل ائتمیش "قات" لارین یارانماسی اصلاً بو شکیلده اولمامیشدیر، بلکه اونلار زردوشتون اؤزو طرفیندن م.ق. یئددینجی یوز ایللیگین سونلاری و آلتینجی عصرین اوللرینده دئییلیمیش و موغلار طرفیندن ازبرله نیب، دیلدن - دیله نقل اولموش و سونرالار یازیلی شکله سالینمیشدیر.

دوغروداندا اوستا اوزون عصرلرین، حتی اگر ساسانیلر دؤورونوده نظره آلساق، تقریباً ۲۰۰۰ - ۱۵۰۰ ایللیک بیر دؤورون و بیر نئچه شاهلیق و شاهنشاهلیق سولاله لری دؤورونون محصولودور. بونا باخمایاراق آقای جلیل دوستخواه «... اوستا قیزیل خطله، اون مین داباقلیق اولونموش اوکوز گؤننن اوستونده یازیلیب، "دژ نبشت" ده (شاهنشاهلیق کیتابخاناسی اداره سی) قویولموشدور»^۳.

دئییه، بو اوزون دؤورون اولی ایله سونونو برابرلشدیرمیش و ندنسه هر جهتدن، او جمله دن میللی و دیل جهتدن کؤکلو شکیلده بیر - بیریندن فرقلنمیش شاهلیق سولاله لریندن فقط آد آپارمیش و اونلارین هامیسینین آراسیندا برابرلیک و عینی لیک علامتی قویاراق هامیسینی آریایی لشدیرمیشدیر.

عمومیتله اوستا، او جمله دن "قات" لارین بیرینجی و سونونجو دیلی باره ده آقای جلیل دوستخواه ساده، ناشیانه و غیر - عملی حرکت ائتمیش و "اوستا دیلی" یازاراق اوخوجودا ائله

۱ - اوستا، دوستخواه، ص ۳.

۲ - اوستا، دوستخواه، ص ۴.

۳ - اوستا، دوستخواه، ص ۳.

تصوّر یاراتماق ایسته میشدیر کی، گویا اوئستانین لاپ اولدن دیلی آریایی، اؤزوده "اوئستا دیلی" اولموشدور^۱ و نتیجه ده، گویا ۱۵۰۰ ایل سوره سینده اونون دیلی ده ییشمه میش و ترجمه ائدیلمه میشدیر. لاکین حقیقته اوئستا کیتابی دا تاریخ چرچیوه سی و آخینیندان کناردا یارانما میشدیر و اوزون تاریخی حادثه لرین یادگاریدیر. □ □ □

□ اوئستادا قهرمانلار

دوستخواهین قلمه آلدیغی اوئستادا زردوشتیزمه موافق و مخالف اولماق اعتباریله ایکی دسته قهرمان گؤروروک. بو بؤلگوده آریایی و یا تورانلی اولماغین هئچ بیر اهمیتی یوخدور، چونکی هر ایکی دسته داخلینده هم آریایی، همده تورانلی واردیر.

بوتون اینسانلار و میللتلری خیره، سعاده چاغیران، شر و پیسلیکدن ساغیندیران بیر دین، طبیعی اولاراق، بئله ده اولمالی ایدی، اونون اوچون آریایی و یا تورانلی نین هئچ بیر فرقی اولمالی ایدی. حقیقته ده زردوشتیزمین نظری اساسی و ماهیتی بو پیرینسیپ اوزه رینده قورولموشدو و اونون اوچون میللی آیری سئچکیلیک یوخ ایدی. زردوشتیزمه نسبت بو مثبت و منفی قهرمانلارلا تانیش اولماق ایسته ینلر دوستخواهین ترتیب ائدیگی گؤستر دیگیمیز "اوئستا" کیتابینا مراجعه ائده بیلرلر.

آستیاکین حیاتیله علاقه دار گؤستر میشیکی کی، اونون سلطنتی دؤورونده آذربایجان و بختون مرکزی ماد تورپاقلاریندا کیچیک شاهلار و امیرلر عینی زاماندا دینی رهبرایدیلر. بو شاه - روحانیلر واحد زردوشت دینی و اونون یایلماسینا مخالفت ایدیلر. اوئستا بونلاری زردوشت دینی نین دشمنلری اولان "دیو" آدلاندیریر. نمونه اولاراق، "کثرئسانی - خرچر حرحب" نی گؤستر مک اولار.^۲ کثرئسانی او زامانین شاهلاریندان بیر ایدی کی، زردوشت دینی ایله دشمن ایدی و قویما ییردی کی، زردوشت دینین رهبری اونون حاکم اولدوغو اولکده گزسین و اؤز دینی نی خلق داخلینده یایسین. اوئستانین "وندیداد" بؤلومونده بو واقعیت آیدین گؤرونور. "وندیداد" سوؤزو "دئوه قارشى قانون" (قانون ضد دیو) دئمکدیر. دئو دئدیگده ایسه، همده واحد زردوشت دینی یارانمادان اول موجود اولموش کیچیک شاهلیقلاردا کی دینی قانونلار و اونلارین رهبرلری اولموش کاهینلر و شاه - کاهینلر نظرده توتولموشدور.^۳ بو وضعیت مادلارین سونونجو شاهى آستیاک دؤورنده آذربایجان و ماد ایمپراتورلوغوندا حکم سورموش بیر اجتماعی دوروم اولموشدور.

دئمک اولار اکثر ایرانلیلارین "شاهنامه" واسطه سیله تانیش اولدوغو حادثه لرین بیر ده

۱ - اوئستا، دوستخواه، ص ۵.

۲ - اوئستا، دوستخواه، ص ۱۱۹.

۳ - اوئستا، دوستخواه، ص ۳۱۴.

افراسیابلا کیخسرو آراسیندا باش وئرمیش افسانه دیر. اوئستایا گؤره افسانه وی "کیان" سولاله سینین ایکینجی شاهی کئیکاووسون اوغلو سیاووش آتاسیندان آجیق ائدیپ، افراسیابین یانینا گئدیر و اونون قیزی "سودابه" ایله ائوله نیر و اوندان کئیکوسورو و اولور. افراسیاب سیاووشو اؤلدورور. کیخسرو و کئیکاووس باباسینین یانینا قاچیر و نهایت آنا باباسی افراسیابی اؤلدورور. بو افسانه ده مادلار دؤورو آریالارلا تورکلرین آراسیندا کی محاربه لر، ایلگی و علاقه لرین نتیجه سینده میدانا گلمیشدیر. بیزجه بو داستانین تاریخی تملی بیرده بو واقعیتله علاقه داردیر کی، کوروش آستیاکین قیز نوه سی اولموش و باباسینا - آستیاکا غلبه چالیدیقدان سونرا اونو اؤلدورموشدور.

بورادا تاریخی واقعیتله گؤره آریایی اولان کوروش غیر - آریایی، التصاقی دیللی، تورانلی کؤکلو اولموش و زردوشت دینینی حمایت ائتمیش آستیاکی، همده زردوشت دینین رهبری "سپیتامه" نی اؤلدورور. باشقا سؤزلرله دئسک، تاریخدن معلومدور کی، کوروش همداندان - آنا باباسی آستیاکین یانیندان "استخره" - اؤز آتاسی کبوجیه نین یانینا گلیب، شاه اولور و سونرا باباسی آستیاکلا دؤیوشور و اونا غلبه چالاراق، هم اونو، همده سپیتامه نی اؤلدورور. دئمک آریایی بیر شاه هم زردوشت دینین التصاقی دیللی رهبرینی، همده او دینی حمایت ائدن یئنه ده التصاقی دیللی شاهی اؤلدورور.

هم التصاقی دیللی آستیاک و زردوشت دینین رهبری سپیتامه، همده آریایی اولموش کوروش باره ده بو دئدیکلریمیز تاریخی واقعیتلر دیر. لاکین آریاییزم بو تاریخی واقعیتلری پارسلارین خیری و التصاقی دیللی لرین زیانینا تامامیله عکسینه چئویریب، یوخاریدا گؤستردیگیمیز اوئستادا کی شکله سالمیشدیر. دئو اولان تورانلیلار (افراسیاب، ارجاسب) هم زردوشت دینی نی حمایت ائدن "ویشتاسپ" ی، همده "سپیتامه" نی اؤلدورموشدور و آریایی اولان کیخسرو و (هامان کوروش) تورانلیلارین باشچیسی افراسیابی اؤلدورور، زردوشتیزمه خدمت ائدیر و بونا گؤره ده اوئستادا، دینی کیتابدا منعکس اولور. بو، زردوشت دینی نی آریایی لشدیرمک و تورانلیلاردان اوزا قالشدیرماق اوچون اولموش، همده تاریخی حقیقتلره ضد اولان بیر ایشدیر.

بو تون اوئستادا زردوشتون موافق و مخالفلری اوز - اوزه دایانمیشلار. هم موافق، همده مخالفلر داخلینده هم آریایی، همده تورانلیلار واردیر. حتی "زامیاد یشتین" اون بیرینجی "کرده" سینده افراسیابین ایکی قارداشیندان آد آپاریلیر، اونلارین بیر کیخسرو وون طرفداری، دوستو "اگریوت" دیر کی، افراسیاب طرفیندن اؤلدورولموش و کیخسرو و اونون خونخواهلیغینی ائتمیشدیر، او بیرسی "گرسپوز" دیر کی، افراسیابلا بیرلیکده کیخسرو و طرفیندن بنده وورولموشدور.^۱

"فروردین یشت" ین اوتوز بیرینجی "کرده" سینده هم پاک آریایی کیشیلر و قادینلار، همده پاک

۱. اوئستا، دوستخواه، ص ۳۰۶.

۲. اوئستا، دوستخواه، ص ۳۰۶.

۳. اوئستا، دوستخواه، ص ۳۰۶.

تورانلی کیشیلر و آروادلار تعریفله نیرلر. همین یثرده ماد دؤورو توران ائللریندن اولموش "داهی"^۱ خلقینین پاک کیشیلری و قادینلاری تعریف اولونورلار. داهای سونرا بورادا بوتون تورپاقلارین پاک کیشی و قادینلاری تعریفله نیر. زردوشتیزم تکجه آریایلر دئییل، بوتون پاک و دوز دانیشان خلقلر، شخصلر و اولکه لرین دینیدیر.^۲

دئمک اوئستانین اساس حادثه لری تورانلی و آریایی خلقلرین قارشیلیقلى مناسبتلرینین محصولودور. اثرین تمیلینین یارانديغی یثر، ماننا و مرکزی ماد خلقلرینین دیاری اولموشدور، لاکین اونون بعضی حادثه لری هم قدیم آذربایجان، همده اورتا آسیا، همده سیستان، خراسان و سایره یاخین و قونشو یثرلرده باش وئرمیشدیرکی، شبهه سیز سونراکی دؤورلرده کیتابا علاوه اولموشدور. اوئستانین اساس احکاملاری و اونداکی عادتلر و رسملرین تملى ماننا - ماد خلقلری داخلینده قویولوب، باشلانسادا، هر ایکی دسته خلقلین - تورانلیلارین و آریالیلارین بیرگه محصولودور. بونا گؤره ده زردوشت دینی نین بیر سیرا رسمی مراسملرینین ایزلری هر ایکی خلقلین قهرمانلیق داستانلاریندا نظره چارپیر. زردوشتیزمین دفن مراسمی قدیم فارس قایناقلا ریندان معلومدور. اورتا آسیا تورکلرینین ان تانیئمیش قدیم خلقلریندن بیرى "قیرغیز" لاردیر. بو خلقلین ان قدیم، مشهور و بؤیوک حجملى قهرمانلیق داستانی "ماناس" دیر. توپلانیب یازیلی حالا سالیئمیش بو داستانین آراشدیرانلاری گؤسته ریرلرکی، اونون اونملى قهرمانلاریندان بیرى اولموش "کوکۇ تاي خان" ان اسکی زردوشت دینی مراسمی ایله دفن ائدیلیلر.^۳

بئله لیکله اوئستادان آیدین گؤرونورکی، زردوشت دینی نظریه سی اساساً تورک و التصاقی دیللی خلقلر و قسماً آریایی لرین اورتاق محصولو، هر ایکی قوروه خلقلین مالی و دینی اولموش و هر ایکیسینین سعادتینی گودموشدور. زردوشت دینی نین اساس نظریه سی هئچ بیر خلقه اوستونلوک وئرمه میش، اونون هئچ بیر خلقه خصوصى لطفو و نظری اولمامیش، هئچ بیر خلقی و میللتی آلچاق، دئو، یاراماز بیلمه میش و هامییا خیر و سعادت دیله میشدیر. اوئستا آریایی لری عمومیتله اهورا مزدایی و تورانلیلاری عمومی اولاراق، دئو بیلمه میش و گؤسترمه میشدیر. "قات" لارین اساس فیکرینی همین بو مسئله تشکیل ائتمیشدیر. اما "یشتلر" دن باشلا یاراق، اوئستانین سونرالار یارانان حیصه لرینده دوروم ده ییشیر. بو باخیمدان "فر" آنلامینی گؤسترمک اولار.

"فر" نه دئمکدیر؟ اوئستایا گؤره "فر" ایلاهی بیر قوه دیرکی، چئشیدلی شکلرده ظاهر اولاییلر و هر کیمله موافق و یولداش اولسا، اونو غالب، اوستون، قدرتلی، باجاریقلى، جاه و جلاللی،

۱ - داهیلر هامان اشکانیلردیر.

۲ - اوئستا، دوستخواه، ص ۲۶۳ - ۲۶۲.

۳ - تورک دونیاسی ال کیتابی، ص ۳۷۸.

۱ - ۷۵۱ - ۷۵۲ - ۷۵۳ - ۷۵۴ - ۷۵۵ - ۷۵۶ - ۷۵۷ - ۷۵۸ - ۷۵۹ - ۷۶۰ - ۷۶۱ - ۷۶۲ - ۷۶۳ - ۷۶۴ - ۷۶۵ - ۷۶۶ - ۷۶۷ - ۷۶۸ - ۷۶۹ - ۷۷۰ - ۷۷۱ - ۷۷۲ - ۷۷۳ - ۷۷۴ - ۷۷۵ - ۷۷۶ - ۷۷۷ - ۷۷۸ - ۷۷۹ - ۷۸۰ - ۷۸۱ - ۷۸۲ - ۷۸۳ - ۷۸۴ - ۷۸۵ - ۷۸۶ - ۷۸۷ - ۷۸۸ - ۷۸۹ - ۷۹۰ - ۷۹۱ - ۷۹۲ - ۷۹۳ - ۷۹۴ - ۷۹۵ - ۷۹۶ - ۷۹۷ - ۷۹۸ - ۷۹۹ - ۸۰۰ - ۸۰۱ - ۸۰۲ - ۸۰۳ - ۸۰۴ - ۸۰۵ - ۸۰۶ - ۸۰۷ - ۸۰۸ - ۸۰۹ - ۸۱۰ - ۸۱۱ - ۸۱۲ - ۸۱۳ - ۸۱۴ - ۸۱۵ - ۸۱۶ - ۸۱۷ - ۸۱۸ - ۸۱۹ - ۸۲۰ - ۸۲۱ - ۸۲۲ - ۸۲۳ - ۸۲۴ - ۸۲۵ - ۸۲۶ - ۸۲۷ - ۸۲۸ - ۸۲۹ - ۸۳۰ - ۸۳۱ - ۸۳۲ - ۸۳۳ - ۸۳۴ - ۸۳۵ - ۸۳۶ - ۸۳۷ - ۸۳۸ - ۸۳۹ - ۸۴۰ - ۸۴۱ - ۸۴۲ - ۸۴۳ - ۸۴۴ - ۸۴۵ - ۸۴۶ - ۸۴۷ - ۸۴۸ - ۸۴۹ - ۸۵۰ - ۸۵۱ - ۸۵۲ - ۸۵۳ - ۸۵۴ - ۸۵۵ - ۸۵۶ - ۸۵۷ - ۸۵۸ - ۸۵۹ - ۸۶۰ - ۸۶۱ - ۸۶۲ - ۸۶۳ - ۸۶۴ - ۸۶۵ - ۸۶۶ - ۸۶۷ - ۸۶۸ - ۸۶۹ - ۸۷۰ - ۸۷۱ - ۸۷۲ - ۸۷۳ - ۸۷۴ - ۸۷۵ - ۸۷۶ - ۸۷۷ - ۸۷۸ - ۸۷۹ - ۸۸۰ - ۸۸۱ - ۸۸۲ - ۸۸۳ - ۸۸۴ - ۸۸۵ - ۸۸۶ - ۸۸۷ - ۸۸۸ - ۸۸۹ - ۸۹۰ - ۸۹۱ - ۸۹۲ - ۸۹۳ - ۸۹۴ - ۸۹۵ - ۸۹۶ - ۸۹۷ - ۸۹۸ - ۸۹۹ - ۹۰۰ - ۹۰۱ - ۹۰۲ - ۹۰۳ - ۹۰۴ - ۹۰۵ - ۹۰۶ - ۹۰۷ - ۹۰۸ - ۹۰۹ - ۹۱۰ - ۹۱۱ - ۹۱۲ - ۹۱۳ - ۹۱۴ - ۹۱۵ - ۹۱۶ - ۹۱۷ - ۹۱۸ - ۹۱۹ - ۹۲۰ - ۹۲۱ - ۹۲۲ - ۹۲۳ - ۹۲۴ - ۹۲۵ - ۹۲۶ - ۹۲۷ - ۹۲۸ - ۹۲۹ - ۹۳۰ - ۹۳۱ - ۹۳۲ - ۹۳۳ - ۹۳۴ - ۹۳۵ - ۹۳۶ - ۹۳۷ - ۹۳۸ - ۹۳۹ - ۹۴۰ - ۹۴۱ - ۹۴۲ - ۹۴۳ - ۹۴۴ - ۹۴۵ - ۹۴۶ - ۹۴۷ - ۹۴۸ - ۹۴۹ - ۹۵۰ - ۹۵۱ - ۹۵۲ - ۹۵۳ - ۹۵۴ - ۹۵۵ - ۹۵۶ - ۹۵۷ - ۹۵۸ - ۹۵۹ - ۹۶۰ - ۹۶۱ - ۹۶۲ - ۹۶۳ - ۹۶۴ - ۹۶۵ - ۹۶۶ - ۹۶۷ - ۹۶۸ - ۹۶۹ - ۹۷۰ - ۹۷۱ - ۹۷۲ - ۹۷۳ - ۹۷۴ - ۹۷۵ - ۹۷۶ - ۹۷۷ - ۹۷۸ - ۹۷۹ - ۹۸۰ - ۹۸۱ - ۹۸۲ - ۹۸۳ - ۹۸۴ - ۹۸۵ - ۹۸۶ - ۹۸۷ - ۹۸۸ - ۹۸۹ - ۹۹۰ - ۹۹۱ - ۹۹۲ - ۹۹۳ - ۹۹۴ - ۹۹۵ - ۹۹۶ - ۹۹۷ - ۹۹۸ - ۹۹۹ - ۱۰۰۰ - ۱۰۰۱ - ۱۰۰۲ - ۱۰۰۳ - ۱۰۰۴ - ۱۰۰۵ - ۱۰۰۶ - ۱۰۰۷ - ۱۰۰۸ - ۱۰۰۹ - ۱۰۱۰ - ۱۰۱۱ - ۱۰۱۲ - ۱۰۱۳ - ۱۰۱۴ - ۱۰۱۵ - ۱۰۱۶ - ۱۰۱۷ - ۱۰۱۸ - ۱۰۱۹ - ۱۰۲۰ - ۱۰۲۱ - ۱۰۲۲ - ۱۰۲۳ - ۱۰۲۴ - ۱۰۲۵ - ۱۰۲۶ - ۱۰۲۷ - ۱۰۲۸ - ۱۰۲۹ - ۱۰۳۰ - ۱۰۳۱ - ۱۰۳۲ - ۱۰۳۳ - ۱۰۳۴ - ۱۰۳۵ - ۱۰۳۶ - ۱۰۳۷ - ۱۰۳۸ - ۱۰۳۹ - ۱۰۴۰ - ۱۰۴۱ - ۱۰۴۲ - ۱۰۴۳ - ۱۰۴۴ - ۱۰۴۵ - ۱۰۴۶ - ۱۰۴۷ - ۱۰۴۸ - ۱۰۴۹ - ۱۰۵۰ - ۱۰۵۱ - ۱۰۵۲ - ۱۰۵۳ - ۱۰۵۴ - ۱۰۵۵ - ۱۰۵۶ - ۱۰۵۷ - ۱۰۵۸ - ۱۰۵۹ - ۱۰۶۰ - ۱۰۶۱ - ۱۰۶۲ - ۱۰۶۳ - ۱۰۶۴ - ۱۰۶۵ - ۱۰۶۶ - ۱۰۶۷ - ۱۰۶۸ - ۱۰۶۹ - ۱۰۷۰ - ۱۰۷۱ - ۱۰۷۲ - ۱۰۷۳ - ۱۰۷۴ - ۱۰۷۵ - ۱۰۷۶ - ۱۰۷۷ - ۱۰۷۸ - ۱۰۷۹ - ۱۰۸۰ - ۱۰۸۱ - ۱۰۸۲ - ۱۰۸۳ - ۱۰۸۴ - ۱۰۸۵ - ۱۰۸۶ - ۱۰۸۷ - ۱۰۸۸ - ۱۰۸۹ - ۱۰۹۰ - ۱۰۹۱ - ۱۰۹۲ - ۱۰۹۳ - ۱۰۹۴ - ۱۰۹۵ - ۱۰۹۶ - ۱۰۹۷ - ۱۰۹۸ - ۱۰۹۹ - ۱۱۰۰ - ۱۱۰۱ - ۱۱۰۲ - ۱۱۰۳ - ۱۱۰۴ - ۱۱۰۵ - ۱۱۰۶ - ۱۱۰۷ - ۱۱۰۸ - ۱۱۰۹ - ۱۱۱۰ - ۱۱۱۱ - ۱۱۱۲ - ۱۱۱۳ - ۱۱۱۴ - ۱۱۱۵ - ۱۱۱۶ - ۱۱۱۷ - ۱۱۱۸ - ۱۱۱۹ - ۱۱۲۰ - ۱۱۲۱ - ۱۱۲۲ - ۱۱۲۳ - ۱۱۲۴ - ۱۱۲۵ - ۱۱۲۶ - ۱۱۲۷ - ۱۱۲۸ - ۱۱۲۹ - ۱۱۳۰ - ۱۱۳۱ - ۱۱۳۲ - ۱۱۳۳ - ۱۱۳۴ - ۱۱۳۵ - ۱۱۳۶ - ۱۱۳۷ - ۱۱۳۸ - ۱۱۳۹ - ۱۱۴۰ - ۱۱۴۱ - ۱۱۴۲ - ۱۱۴۳ - ۱۱۴۴ - ۱۱۴۵ - ۱۱۴۶ - ۱۱۴۷ - ۱۱۴۸ - ۱۱۴۹ - ۱۱۵۰ - ۱۱۵۱ - ۱۱۵۲ - ۱۱۵۳ - ۱۱۵۴ - ۱۱۵۵ - ۱۱۵۶ - ۱۱۵۷ - ۱۱۵۸ - ۱۱۵۹ - ۱۱۶۰ - ۱۱۶۱ - ۱۱۶۲ - ۱۱۶۳ - ۱۱۶۴ - ۱۱۶۵ - ۱۱۶۶ - ۱۱۶۷ - ۱۱۶۸ - ۱۱۶۹ - ۱۱۷۰ - ۱۱۷۱ - ۱۱۷۲ - ۱۱۷۳ - ۱۱۷۴ - ۱۱۷۵ - ۱۱۷۶ - ۱۱۷۷ - ۱۱۷۸ - ۱۱۷۹ - ۱۱۸۰ - ۱۱۸۱ - ۱۱۸۲ - ۱۱۸۳ - ۱۱۸۴ - ۱۱۸۵ - ۱۱۸۶ - ۱۱۸۷ - ۱۱۸۸ - ۱۱۸۹ - ۱۱۹۰ - ۱۱۹۱ - ۱۱۹۲ - ۱۱۹۳ - ۱۱۹۴ - ۱۱۹۵ - ۱۱۹۶ - ۱۱۹۷ - ۱۱۹۸ - ۱۱۹۹ - ۱۲۰۰ - ۱۲۰۱ - ۱۲۰۲ - ۱۲۰۳ - ۱۲۰۴ - ۱۲۰۵ - ۱۲۰۶ - ۱۲۰۷ - ۱۲۰۸ - ۱۲۰۹ - ۱۲۱۰ - ۱۲۱۱ - ۱۲۱۲ - ۱۲۱۳ - ۱۲۱۴ - ۱۲۱۵ - ۱۲۱۶ - ۱۲۱۷ - ۱۲۱۸ - ۱۲۱۹ - ۱۲۲۰ - ۱۲۲۱ - ۱۲۲۲ - ۱۲۲۳ - ۱۲۲۴ - ۱۲۲۵ - ۱۲۲۶ - ۱۲۲۷ - ۱۲۲۸ - ۱۲۲۹ - ۱۲۳۰ - ۱۲۳۱ - ۱۲۳۲ - ۱۲۳۳ - ۱۲۳۴ - ۱۲۳۵ - ۱۲۳۶ - ۱۲۳۷ - ۱۲۳۸ - ۱۲۳۹ - ۱۲۴۰ - ۱۲۴۱ - ۱۲۴۲ - ۱۲۴۳ - ۱۲۴۴ - ۱۲۴۵ - ۱۲۴۶ - ۱۲۴۷ - ۱۲۴۸ - ۱۲۴۹ - ۱۲۵۰ - ۱۲۵۱ - ۱۲۵۲ - ۱۲۵۳ - ۱۲۵۴ - ۱۲۵۵ - ۱۲۵۶ - ۱۲۵۷ - ۱۲۵۸ - ۱۲۵۹ - ۱۲۶۰ - ۱۲۶۱ - ۱۲۶۲ - ۱۲۶۳ - ۱۲۶۴ - ۱۲۶۵ - ۱۲۶۶ - ۱۲۶۷ - ۱۲۶۸ - ۱۲۶۹ - ۱۲۷۰ - ۱۲۷۱ - ۱۲۷۲ - ۱۲۷۳ - ۱۲۷۴ - ۱۲۷۵ - ۱۲۷۶ - ۱۲۷۷ - ۱۲۷۸ - ۱۲۷۹ - ۱۲۸۰ - ۱۲۸۱ - ۱۲۸۲ - ۱۲۸۳ - ۱۲۸۴ - ۱۲۸۵ - ۱۲۸۶ - ۱۲۸۷ - ۱۲۸۸ - ۱۲۸۹ - ۱۲۹۰ - ۱۲۹۱ - ۱۲۹۲ - ۱۲۹۳ - ۱۲۹۴ - ۱۲۹۵ - ۱۲۹۶ - ۱۲۹۷ - ۱۲۹۸ - ۱۲۹۹ - ۱۳۰۰ - ۱۳۰۱ - ۱۳۰۲ - ۱۳۰۳ - ۱۳۰۴ - ۱۳۰۵ - ۱۳۰۶ - ۱۳۰۷ - ۱۳۰۸ - ۱۳۰۹ - ۱۳۱۰ - ۱۳۱۱ - ۱۳۱۲ - ۱۳۱۳ - ۱۳۱۴ - ۱۳۱۵ - ۱۳۱۶ - ۱۳۱۷ - ۱۳۱۸ - ۱۳۱۹ - ۱۳۲۰ - ۱۳۲۱ - ۱۳۲۲ - ۱۳۲۳ - ۱۳۲۴ - ۱۳۲۵ - ۱۳۲۶ - ۱۳۲۷ - ۱۳۲۸ - ۱۳۲۹ - ۱۳۳۰ - ۱۳۳۱ - ۱۳۳۲ - ۱۳۳۳ - ۱۳۳۴ - ۱۳۳۵ - ۱۳۳۶ - ۱۳۳۷ - ۱۳۳۸ - ۱۳۳۹ - ۱۳۴۰ - ۱۳۴۱ - ۱۳۴۲ - ۱۳۴۳ - ۱۳۴۴ - ۱۳۴۵ - ۱۳۴۶ - ۱۳۴۷ - ۱۳۴۸ - ۱۳۴۹ - ۱۳۵۰ - ۱۳۵۱ - ۱۳۵۲ - ۱۳۵۳ - ۱۳۵۴ - ۱۳۵۵ - ۱۳۵۶ - ۱۳۵۷ - ۱۳۵۸ - ۱۳۵۹ - ۱۳۶۰ - ۱۳۶۱ - ۱۳۶۲ - ۱۳۶۳ - ۱۳۶۴ - ۱۳۶۵ - ۱۳۶۶ - ۱۳۶۷ - ۱۳۶۸ - ۱۳۶۹ - ۱۳۷۰ - ۱۳۷۱ - ۱۳۷۲ - ۱۳۷۳ - ۱۳۷۴ - ۱۳۷۵ - ۱۳۷۶ - ۱۳۷۷ - ۱۳۷۸ - ۱۳۷۹ - ۱۳۸۰ - ۱۳۸۱ - ۱۳۸۲ - ۱۳۸۳ - ۱۳۸۴ - ۱۳۸۵ - ۱۳۸۶ - ۱۳۸۷ - ۱۳۸۸ - ۱۳۸۹ - ۱۳۹۰ - ۱۳۹۱ - ۱۳۹۲ - ۱۳۹۳ - ۱۳۹۴ - ۱۳۹۵ - ۱۳۹۶ - ۱۳۹۷ - ۱۳۹۸ - ۱۳۹۹ - ۱۴۰۰ - ۱۴۰۱ - ۱۴۰۲ - ۱۴۰۳ - ۱۴۰۴ - ۱۴۰۵ - ۱۴۰۶ - ۱۴۰۷ - ۱۴۰۸ - ۱۴۰۹ - ۱۴۱۰ - ۱۴۱۱ - ۱۴۱۲ - ۱۴۱۳ - ۱۴۱۴ - ۱۴۱۵ - ۱۴۱۶ - ۱۴۱۷ - ۱۴۱۸ - ۱۴۱۹ - ۱۴۲۰ - ۱۴۲۱ - ۱۴۲۲ - ۱۴۲۳ - ۱۴۲۴ - ۱۴۲۵ - ۱۴۲۶ - ۱۴۲۷ - ۱۴۲۸ - ۱۴۲۹ - ۱۴۳۰ - ۱۴۳۱ - ۱۴۳۲ - ۱۴۳۳ - ۱۴۳۴ - ۱۴۳۵ - ۱۴۳۶ - ۱۴۳۷ - ۱۴۳۸ - ۱۴۳۹ - ۱۴۴۰ - ۱۴۴۱ - ۱۴۴۲ - ۱۴۴۳ - ۱۴۴۴ - ۱۴۴۵ - ۱۴۴۶ - ۱۴۴۷ - ۱۴۴۸ - ۱۴۴۹ - ۱۴۵۰ - ۱۴۵۱ - ۱۴۵۲ - ۱۴۵۳ - ۱۴۵۴ - ۱۴۵۵ - ۱۴۵۶ - ۱۴۵۷ - ۱۴۵۸ - ۱۴۵۹ - ۱۴۶۰ - ۱۴۶۱ - ۱۴۶۲ - ۱۴۶۳ - ۱۴۶۴ - ۱۴۶۵ - ۱۴۶۶ - ۱۴۶۷ - ۱۴۶۸ - ۱۴۶۹ - ۱۴۷۰ - ۱۴۷۱ - ۱۴۷۲ - ۱۴۷۳ - ۱۴۷۴ - ۱۴۷۵ - ۱۴۷۶ - ۱۴۷۷ - ۱۴۷۸ - ۱۴۷۹ - ۱۴۸۰ - ۱۴۸۱ - ۱۴۸۲ - ۱۴۸۳ - ۱۴۸۴ - ۱۴۸۵ - ۱۴۸۶ - ۱۴۸۷ - ۱۴۸۸ - ۱۴۸۹ - ۱۴۹۰ - ۱۴۹۱ - ۱۴۹۲ - ۱۴۹۳ - ۱۴۹۴ - ۱۴۹۵ - ۱۴۹۶ - ۱۴۹۷ - ۱۴۹۸ - ۱۴۹۹ - ۱۵۰۰ - ۱۵۰۱ - ۱۵۰۲ - ۱۵۰۳ - ۱۵۰۴ - ۱۵۰۵ - ۱۵۰۶ - ۱۵۰۷ - ۱۵۰۸ - ۱۵۰۹ - ۱۵۱۰ - ۱۵۱۱ - ۱۵۱۲ - ۱۵۱۳ - ۱۵۱۴ - ۱۵۱۵ - ۱۵۱۶ - ۱۵۱۷ - ۱۵۱۸ - ۱۵۱۹ - ۱۵۲۰ - ۱۵۲۱ - ۱۵۲۲ - ۱۵۲۳ - ۱۵۲۴ - ۱۵۲۵ - ۱۵۲۶ - ۱۵۲۷ - ۱۵۲۸ - ۱۵۲۹ - ۱۵۳۰ - ۱۵۳۱ - ۱۵۳۲ - ۱۵۳۳ - ۱۵۳۴ - ۱۵۳۵ - ۱۵۳۶ - ۱۵۳۷ - ۱۵۳۸ - ۱۵۳۹ - ۱۵۴۰ - ۱۵۴۱ - ۱۵۴۲ - ۱۵۴۳ - ۱۵۴۴ - ۱۵۴۵ - ۱۵۴۶ - ۱۵۴۷ - ۱۵۴۸ - ۱۵۴۹ - ۱۵۵۰ - ۱۵۵۱ - ۱۵۵۲ - ۱۵۵۳ - ۱۵۵۴ - ۱۵۵۵ - ۱۵۵۶ - ۱۵۵۷ - ۱۵۵۸ - ۱۵۵۹ - ۱۵۶۰ - ۱۵۶۱ - ۱۵۶۲ - ۱۵۶۳ - ۱۵۶۴ - ۱۵۶۵ - ۱۵۶۶ - ۱۵۶۷ - ۱۵۶۸ - ۱۵۶۹ - ۱۵۷۰ - ۱۵۷۱ - ۱۵۷۲ - ۱۵۷۳ - ۱۵۷۴ - ۱۵۷۵ - ۱۵۷۶ - ۱۵۷۷ - ۱۵۷۸ - ۱۵۷۹ - ۱۵۸۰ - ۱۵۸۱ - ۱۵۸۲ - ۱۵۸۳ - ۱۵۸۴ - ۱۵۸۵ - ۱۵۸۶ - ۱۵۸۷ - ۱۵۸۸ - ۱۵۸۹ - ۱۵۹۰ - ۱۵۹۱ - ۱۵۹۲ - ۱۵۹۳ - ۱۵۹۴ - ۱۵۹۵ - ۱۵۹۶ - ۱۵۹۷ - ۱۵۹۸ - ۱۵۹۹ - ۱۶۰۰ - ۱۶۰۱ - ۱۶۰۲ - ۱۶۰۳ - ۱۶۰۴ - ۱۶۰۵ - ۱۶۰۶ - ۱۶۰۷ - ۱۶۰۸ - ۱۶۰۹ - ۱۶۱۰ - ۱۶۱۱ - ۱۶۱۲ - ۱۶۱۳ - ۱۶۱۴ - ۱۶۱۵ - ۱۶۱۶ - ۱۶۱۷ - ۱۶۱۸ - ۱۶۱۹ - ۱۶۲۰ - ۱۶۲۱ - ۱۶۲۲ - ۱۶۲۳ - ۱۶۲۴ - ۱۶۲۵ - ۱۶۲۶ - ۱۶۲۷ - ۱۶۲۸ - ۱۶۲۹ - ۱۶۳۰ - ۱۶۳۱ - ۱۶۳۲ - ۱۶۳۳ - ۱۶۳۴ - ۱۶۳۵ - ۱۶۳۶ - ۱۶۳۷ - ۱۶۳۸ - ۱۶۳۹ - ۱۶۴۰ - ۱۶۴۱ - ۱۶۴۲ - ۱۶۴۳ - ۱۶۴۴ - ۱۶۴۵ - ۱۶۴۶ - ۱۶۴۷ - ۱۶۴۸ - ۱۶۴۹ - ۱۶۵۰ - ۱۶۵۱ - ۱۶۵۲ - ۱۶۵۳ - ۱۶۵۴ - ۱۶۵۵ - ۱۶۵۶ - ۱۶۵۷ - ۱۶۵۸ - ۱۶۵۹ - ۱۶۶۰ - ۱۶۶۱ - ۱۶۶۲ - ۱۶۶۳ - ۱۶۶۴ - ۱۶۶۵ - ۱۶۶۶ - ۱۶۶۷ - ۱۶۶۸ - ۱۶۶۹ - ۱۶۷۰ - ۱۶۷۱ - ۱۶۷۲ - ۱۶۷۳ - ۱۶۷۴ - ۱۶۷۵ - ۱۶۷۶ - ۱۶۷۷ - ۱۶۷۸ - ۱۶۷۹ - ۱۶۸۰ - ۱۶۸۱ - ۱۶۸۲ - ۱۶۸۳ - ۱۶۸۴ - ۱۶۸۵ - ۱۶۸۶ - ۱۶۸۷ - ۱۶۸۸ - ۱۶۸۹ - ۱۶۹۰ - ۱۶۹۱ - ۱۶۹۲ - ۱۶۹۳ - ۱۶۹۴ - ۱۶۹۵ - ۱۶۹۶ - ۱۶۹۷ - ۱۶۹۸ - ۱۶۹۹ - ۱۷۰۰ - ۱۷۰۱ - ۱۷۰۲ - ۱۷۰۳ - ۱۷۰۴ - ۱۷۰۵ - ۱۷۰۶ - ۱۷۰۷ - ۱۷۰۸ - ۱۷۰۹ - ۱۷۱۰ - ۱۷۱۱ - ۱۷۱۲ - ۱۷۱۳ - ۱۷۱۴ - ۱۷۱۵ - ۱۷۱۶ - ۱۷۱۷ - ۱۷۱۸ - ۱۷۱۹ - ۱۷۲۰ - ۱۷۲۱ - ۱۷۲۲ - ۱۷۲۳ - ۱۷۲۴ - ۱۷۲۵ - ۱۷۲۶ - ۱۷۲۷ - ۱۷۲۸ - ۱۷۲۹ - ۱۷۳۰ - ۱۷۳۱ - ۱۷۳۲ - ۱۷۳۳ - ۱۷۳۴ - ۱۷۳۵ - ۱۷۳۶ - ۱۷۳۷ - ۱۷۳۸ - ۱۷۳۹ - ۱۷۴۰ - ۱۷۴۱ - ۱۷۴۲ - ۱۷۴۳ - ۱۷۴۴ - ۱۷۴۵ - ۱۷۴۶ - ۱۷۴۷ - ۱۷۴۸ - ۱۷۴۹ - ۱۷۵۰ - ۱۷۵۱ - ۱۷۵۲ - ۱۷۵۳ - ۱۷۵۴ - ۱۷۵۵ - ۱۷۵۶ - ۱۷۵۷ - ۱۷۵۸ - ۱۷۵۹ - ۱۷۶۰ - ۱۷۶۱ - ۱۷۶۲ - ۱۷۶۳ - ۱۷۶۴ - ۱۷۶۵ - ۱۷۶۶ - ۱۷۶۷ - ۱۷۶۸ - ۱۷۶۹ - ۱۷۷۰ - ۱۷۷۱ - ۱۷۷۲ - ۱۷۷۳ - ۱۷۷۴ - ۱۷۷۵ - ۱۷۷۶ - ۱۷۷۷ - ۱۷۷۸ - ۱۷۷۹ - ۱۷۸۰ - ۱۷۸۱ - ۱۷۸۲ - ۱۷۸۳ - ۱۷۸۴ - ۱۷۸۵ - ۱۷۸۶ - ۱۷۸۷ - ۱۷۸۸ - ۱۷۸۹ - ۱۷۹۰ - ۱۷۹۱ - ۱۷۹۲ - ۱۷۹۳ - ۱۷۹۴ - ۱۷۹۵ - ۱۷۹۶ - ۱۷۹۷ - ۱۷۹۸ - ۱۷۹۹ - ۱۸۰۰ - ۱۸۰۱ - ۱۸۰۲ - ۱۸۰۳ - ۱۸۰۴ - ۱۸۰۵ - ۱۸۰۶ - ۱۸۰۷ - ۱۸۰۸ - ۱۸۰۹ - ۱۸۱۰ - ۱۸۱۱ - ۱۸۱۲ - ۱۸۱۳ - ۱۸۱۴ - ۱۸۱۵ - ۱۸۱۶ - ۱۸۱۷ - ۱۸۱۸ - ۱۸۱۹ - ۱۸۲۰ - ۱۸۲۱ - ۱۸۲۲ - ۱۸۲۳ - ۱۸۲۴ - ۱۸۲۵ - ۱۸۲۶ - ۱۸۲۷ - ۱۸۲۸ - ۱۸۲۹ - ۱۸۳۰ - ۱۸۳۱ - ۱۸۳۲ - ۱۸۳۳ - ۱۸۳۴ - ۱۸۳۵ - ۱۸۳۶ - ۱۸۳۷ - ۱۸۳۸ - ۱۸۳۹ - ۱۸۴۰ - ۱۸۴۱ - ۱۸۴۲ - ۱۸۴۳ - ۱۸۴۴ - ۱۸۴۵ - ۱۸۴۶ - ۱۸۴۷ - ۱۸۴۸ - ۱۸۴۹ - ۱۸۵۰ - ۱۸۵۱ - ۱۸۵۲ - ۱۸۵۳ - ۱۸۵۴ - ۱۸۵۵ - ۱۸۵۶ - ۱۸۵۷ - ۱۸۵۸ - ۱۸۵۹ - ۱۸۶۰ - ۱۸۶۱ - ۱۸۶۲ - ۱۸۶۳ - ۱۸۶۴ - ۱۸۶۵ - ۱۸۶۶ - ۱۸۶۷ - ۱۸۶۸ - ۱۸۶۹ - ۱۸۷۰ - ۱۸۷۱ - ۱۸۷۲ - ۱۸۷۳ - ۱۸۷۴ - ۱۸۷۵ - ۱۸۷۶ - ۱۸۷۷ - ۱۸۷۸ - ۱۸۷۹ - ۱۸۸۰ - ۱۸۸۱ - ۱۸۸۲ - ۱۸۸۳ - ۱۸۸۴ - ۱۸۸۵ - ۱۸۸۶ - ۱۸۸۷ - ۱۸۸۸ - ۱۸۸۹ - ۱۸۹۰ - ۱۸۹۱ - ۱۸۹۲ - ۱۸۹۳ - ۱۸۹۴ - ۱۸۹۵ - ۱۸۹۶ - ۱۸۹۷ - ۱۸۹۸ - ۱

عظمتلی، مغلوب ائدیلمز، انیلمز و اوستون ائدر. مثلاً افسانه‌وی کیان شاهلارینا مخصوص اولموش "فر کیانی" نی گوستریمک اولار. ساده دیل ایله دئسک، "فر" حاکمیت، آغالیق، اوستونلوک، قدرت، بؤیوکلوک و قوه آنلامی و مفهومایمیش.

"یشت" لردن باشلا یاراق اوستانین سونراکی حیصه‌لرینده زردوشت دینینین آلاهلاریندان بیرری اولموش "آناهیتا" عمومیتله "دئو" لرین، ائله‌جه‌ده بیر چوخ تورانلی قهرمانلارین ایستک و آرزولارینی رد ائدیرسه، چوخ حاللاردا آریایی قهرمانلارین آرزو و ایستکلرینه موافقت ائدیر، اونا گؤره‌کی، بیرینجیلر "دئو" غیر - اهورایی، ضد زردوشت و ایکینجیلر اهورایی و زردوشتی دیلکله و ایستکلر دیر. "فر" ایسه بنالی آریایلره مخصوصدور.

شبهه‌سیز بئله شوونیستی فیکیر سونرالار اوستانیا معین موغلار طرفیندن ساسانی شاهلارینین امری و ایستگی ایله آرتیریلیمیشدیر.

"آبان یشت" ین اون بیرینجی "کرده" سینده اوخو یوروق کی، یاراماز تورانلی افراسیاب، اوزونون ده میر سارایی و سیغیناجاغی اولان "هنگ" قالاسیندا "آناهیتا" یا یوز آت، مین اوکوز و اون مین قویون باغیشلا یاراق، اوندان ایسته‌دی کی، "فراخ کرت" دنیزینده اوزن، هم ایندی، همده گلجکده آریا تورپاقلارینین کی اولان "فر" ال تاپسین. آناهیتا اونو کامیاب ائتمه‌دی.^۱

"قات" لاردان باشقا اوستانین نچه یثرینده افراسیاب "فر" ی اله گتیرمه‌گه چالیشیر و اونون اوچون حتی "فراخ کرت" دنیزینده اوزن "فر" ی الهه ائتمک اوچون اونون آردینجا اوزور، لاکین موفق اولمور. افراسیاب اوچ دفعه (ایمیزده کی اوستاندا) "فراخ کرت" دنیزینده، "فر" ی اله کئچیرتمک اوچون اوزورسه‌ده، موفق اولمور.^۲

افراسیاب "فر" ی الهه ائتمک اوچون یئددی اولکهنی، بوتون دونیانی گزیر و اوخو داشا ده‌بیر.^۳ "فر" آریالارا خاصدیر.

بو فیکیر زردوشتیزمین میللی باخیمدان بیطرفلیگینه، بوتون میللتلره سعادت و خوشبختلیک ایسته‌مه‌سی فیکرینه ضدیر و اونو بیر سوی، بیر میللت دینینه چئویریر. بو فیکیر اصیل اوستاندا اولمامیش و سونرالار اونا علاوه اولموشدور.

اساسی، تملی، اؤنملی حکملر و قانونلاری التصاقی دیللی ماننا - ماد خلقلری داخلینده، اونلارین متفکری زردوشت طرفیندن یارانان بیر دینین حکوملری هامان التصاقی دیللی خلقلرین، تورانلیلارین ضدینه و یالیز باشقا، تکجه بیر خلقلین و میللتین خیرینه اولایلمز. افراسیابین قیز نوه‌سی "کیخسرو" شاه اولمادان و اؤز آنا - باباسی افراسیابی اولدورمه‌دن اول،

۱ - اوستان، دوستخواه، ص ۱۴۷ - ۱۴۶.

۲ - اوستان، دوستخواه، ص ۳۰۳ - ۳۰۲ - ۳۰۱.

۳ - اوستان، دوستخواه، ص ۳۰۷.

دەرىن و گئنىش "چىچىست - سۈچەچە" گۈلۈنۈن (بوگونكو اورمو گۈلو) كنارىندا آناهىتاي ھدىلەر وئەرەك، اوندان بۈيۈك شاھ اولماق و دئولرە و جادولارا غلبە چالماغى ايستەيىر.^۱

ھەر بىر افسانەنىن مەيىن تارىخى واقەيتدن نشأت ائتدېگىنى نظره آلاراق، بىر سىرا عاليملر بو فيكىردە دىرلر كى، كيخسروو ھامان كوروشدور. نئجە كى "صمد و ورغون" دئىير: آنام تو مروس كسمەدى مى كيخسرووون باشىنى. كوروش اوشاقلق و گنجلىك دۈورلرىندە ھمداندا باباسى آستىياكىن يانىندا اولموش و بىر دفعە باباسىنىن اوردو باشچىسى اولاراق، ارمنىستانىن فتحىنە گئتمىش و بو سفر زامانى، شېھە سىز، اورمو گۈلۈنۈن ساحل لرىندىن كئچمىشدىر.

ساسانىلر دۈورو يازىلمىش "خرده اوئستا" دا زردوشتىزم باخىمىندان مقدس اولان شىلرىن آدى چكىلىب، تعريف ائدىلر. بونلار بىر "مزدانىن وئردىگى چىچىست" گۈلو و اونونلا يان - يانا "اسنەونت - سۈرچسچرژا" داغىدىر كى، زردوشتىزمىن بىرىنجى اھمىتلى آتشكەسى "آذرگشسب" (آذرگشنسب) اونون قوينوندا دىر. آذرگشنسب آتشكەسىنىن بو گونكو تخت سلىماندا، "سھند" داغلارنىن جنوب اتكلرىندە يئرلشمەسى تارىخ و تارىخچىلرە گۈرە شېھە سىزدىر. حتى اورادا آپارىلمىش مەيىن قازىنتى ايشلرى او آتشكەنىن بعضى حىصەلرىنى اوزە چىخارتىمىشدىر. بورادان نئىجە آلىنىر:

- ۱ - "چىچىست" گۈلو يقىن بو گونكو "اورمو" درياچە سىدىر. كورەكن امىرتىمور دا، شېستره گلەسىنى يازاركن، بو گۈلو ھمىن آدلا آدلانىرمىشدىر.
 - ۲ - "اسنەونت" داغى ھامان "سھند" داغىدىر. بو داغ مادلار دۈورو اوندان قاباقلار "او - آ - اوش" ساسانىلر دۈورو ايسە "اسنەونت" آدلانىش و احتمال ھمىن سونونجو سۆز ايشلنمك نئىجە سىندە بو گونكو "سھند" شكىلنە دوشموشدور.
- بئەلىكلە افراسىياب دۈيوشوب، اونو و قارداشى "گرسىوز"ى اۋلدورن كيخسروو، ساحل لرىندە اھورايىا دعا ائدىب، نذىرلر وئردىگى گۈلون، چىچىست - ين بو گونكو اورمو گۈلو اولماسى قطعى دىر. بسى گۈرەسن افراسىيابىن "فرى الدە ائتمك اوچون نئجە دفعە اوزدوگو "فراخ كرت" (گئنىش ساحل لى) دريا ھانسى دىزدىر؟
- اوئستانىن يازدىغىنا گۈرە افراسىياب "فرى الدە ائتمك اوچون، بىرىنجى دفعە "فراخ كرت" دىزىندە نئىجە سىز اوزدوكدن و "فرىن قاچماسىندان سونرا، "فراخ كرت" دن "درياچە خسرو" (خوسروو گۈلو) آدلانان بىر شلالە ميدانا گلر. "بند ھشن" نىن يازدىغىنا گۈرە "خسروو درياچەسى" "چىچىست" گۈلونون اللى آغاچلىغىندا ايدى.^۲
- اگر آغاچ (فرسنگ) آنلامى قديم لردەدە، بو گونكو كىمى، آلتى كيلومتر اولموش اولسايدى،

۱ - اوئستا، دوستخوا، ص ۱۴۸ - ۱۴۹.

۲ - اوئستا، دوستخوا، ص ۳۰۱.

"چیچست" گؤلوايله "فراخ کرت" دنیزین آراسینداکی فاصله ۳۰۰ کیلومتر ایمیش. بو گون اورمو گؤلوندن ۳۰۰ ک.م. فاصله سی اولان بؤیوک دریا یو خدور. بو مسئله سبب اولموشدور کی، بعضی عالیم لر بئله بیر فیکیر ایره لی سورسونلر کی، قدیم دؤورده اورمو گؤلو چوخ بؤیوک و گئیش اولموش و اونون شمالی قسمتی "چیچست" و جنوبی بؤلومو "فراخ کرت" آدلانمیشدیر. ^۱ بو فیکیر نظره اویغون گلیر، آنجاق یا گؤسته ریلن فاصله آزایمیش، یادا قدیم آغاج آنلامی آلتی ک.م. دن آز اولموشدور.

بعضیلری ایسه بئله دوشونورلر کی، قدیم زامانلاردا هم اورمو گؤلو، همده خزر دنیزی بؤیوک و گئیش ایمیش، بونا گؤره ده اونلارین آراسینداکی فاصله بو گوندن آز و اوچ یوز کیلومتر حدودلاریندا ایدی.

هر ایکی حالدا، اوستانین گؤستر دیگینه اساساً، کیخسرو و - افراسیابلا ایلگیلی حادثه لرین لاقل بؤیوک حیصه سی بو گونکو همدان - آذربایجان تورپاقلاریندا باش وئرمیشدیر، نه اینکی اورتا آسیادا و جیحون - سیحون چایلاری اطرافیندا. بونولا بیرلیکده تورانیلارلا آریایی لرین، افراسیابلا آریایی شاهلار و پهلوانلارین آراسیندا باش وئرمیش بعضی حادثه لرین (شاهنامه ده اولدوغو کیمی) اورتا آسیادا باش وئرمیش اولدوغونو اینکار ائتمک اولماز، چونکی تورانیلارین واحد باشچیسی اولموش افراسیاب هر ایکی منطقه ده آریاییلرله توققوشموشدور. اوللر گؤستر دیگیمیز کیمی، کوروش دا هم اورتا آسیادا، همده بو گونکو آذربایجان تورپاقلاریندا تورانیلارلا دؤیوشموش و آذربایجانداکی سنون دؤیوشلرده اولدورولموشدور. □ □ □

□ زردوشت هارادا و نه زامان دوغولموشدور؟

اوستاندان گؤرونور کی، اوندا گؤسته ریلن حادثه لرین اهمیّتی قسمتی "چیچست" (اورمو گؤلو) ایله "فراخ کرت" آراسیندا، یعنی هر حالدا بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا باش وئرمیشدیر. ایسلام دینی هر نه قدر مختلف اولکه لرده یایلسادا، اونون تمل داشینی تشکیل ائدن قرآن ۱۴۰۰ ایل اولکی عرب حیات، مکه، مدینه و عربستان تورپاقلاری ایله باغلیدیر. بو ایسه قرآنی سؤیله یین حضرت محمد (ص) ین او دؤورکو مکه عربلریندن اولماسینی ایجاب ائدیر. باشقا جور تصوّره ائتمک اولماز. قرآنین مضمونونو تشکیل ائدن مسئله لر یا حضرت محمدین اؤز حیاتیندا مکه و مدینه ده باش وئرمیش حادثه لر، حضرت محمدین اوز باشینا گلیمیش ایشلردن (نمونه اولاراق، ابولهب ایله رابطه)، یا او زامان عرب خلقی داخلینده هله دیری و یادلاردا اولان تاریخی حادثه لر (ابره حادثه سی کیمی)، یا عرب خلقی داخلینده او زامانا قدر و او زامان یایلمیش تاریخی حادثه لر، ناغیل و داستانلاردان (یوسف - زلیخا، موسی - فرعون، یونس، اصحاب کهف ...) و یا

۱ - نمونه اولاراق، باخ: وارلیق، سای ۳ - ۶۴، ۱۳۶۶، ص ۴۵.

۲ - نمونه اولاراق، باخ: وارلیق، سای ۳ - ۶۴، ۱۳۶۶، ص ۴۵.

ایسلامین اساس احکاملاریندان عبارتدیر.

قرآن مجید عربستاندا، عربلر داخیلینده و عربلر اوچون نازل اولوب، دئییلیب، یازیلدیغی اوچون عرب دیلیندن باشقا بیر دیلده اولایلمزدی و بو مسئله قرآندا دفعه لرله آچیق و آشکار شکیلده گؤسته ریلیمیشدیر. بونلاردان ایکی نمونه گؤسته رک:

۱ - "الشعرا" سوره سینین ۲۰۰ و ۱۹۹ - نجو آیه لرینده اوخویوروق: "و لو انزلنا علی بعض الاعجمین فقرأه علیهم، ما کانوا مؤمنین" اگر اونو (قرآنی م.) بعضی عجملر اوچون (عرب اولمایانلار اوچون) گؤندرسه ایدیک و او (پیغمبر م.) اونو (قرآنی م.) اونلارا (عجملره م.) اوخوسا ایدی، ایمان گتیرمزدیلر. "اونا گؤره کی، اونلارین دیلینده اولماسا ایدی، اونو باشا دوشمز و ایمان گتیرمزدیلر.

۲ - "الشوری" سوره سینین آلتینجی آیه سینده اوخویوروق: "کذلک اوحینا الیک قرآنا عربیا لتنذر ام القری و من حولها." (بئله لیکله سنه عرب دیلینده اولان قرآنی وحی ائتدیک، تا مکه اهالیسی و اورانین اطرافیندا اولانلاری قورخوداسان، برحذر ائله یه سن، ساغیندیراسان). قرآن مکه و اورانین اطرافیندا کی عربلر اوچون نازل اولدوغونا گؤره عرب دیلینده اولموشدور.

مقدس اوئستا کیتابیندا کی حادثه لرین اساس قسمتینین قدیم همدان - آذربایجان تورپاقلاریندا باش وئردیگینی نظره آلاق، دئییه بیلهریک کی، زردوشت آذربایجانلی اولموشدور و اونون سؤیله دیگی "قات" لار ماننا - ماد خلقینه خطاباً، اونلاری دوز یول، خیره و سعاده چاغیرماق، هدایت ائتمک اوچون دئییلیمیشدیر و بونا گؤره ده ماننا - ماد خلقرینین التصاقی دیلیندن باشقا آیری بیر دیلده اولایلمزدی، یوخسا خلق اونو باشا دوشمزدی. بو واقعیته تأیید و ثابت ائدن باشقا تاریخی مدرک و سندلرده واردیرمی؟

چاغداش تاریخچیلرین چوخو زردوشتون آذربایجانلی اولماسینی تأیید ائدیرلر، لاکین اکثر ایسلام تاریخچیلرینین قدیم تاریخ باره ده کی فیکیرلری و یازیلاری، چوخ حاللاردا، افسانه لرله قارشیب، واقعیته اوزاق اولسادا، ابوریحان بیرونی [ه.ق. ۴۴۰ - ۳۶۲ و م. ۱۰۴۸ - ۹۷۳] زردوشتون آذربایجانلی اولماسینی دلیل ایله تأیید ائدیر. بونون سببی اوندان عبارتدیر کی، ایسلام تاریخچیلرینین اکثری قدیم روم و یونان مؤلفلرینین تاریخی اثرلریندن خبرسز اولموش و یازیلاریندا اساساً ساسانیلر دؤورونون "خداینامک" و سایره غیر - واقعی اثرلرینه آرخالانمیشلار. لاکین ابوریحان بیرونی ساسانی دؤورو اثرلریندن علاوه قدیم هند، روم و یونان تاریخی اثرلریله ده تانیش اولموشدور. بونا گؤره ده قدیم یونان و روم تاریخچیلرینین قدیم شرق مسئله لری باره ده وئردیکلری معلومات باخیمیندان ابوریحانین یازدیقلاری اهمیتلی دیر، باخمایاراق کی، اونون یازیلاریندا ساسانیلر دؤورونون گلن افسانه لر آز دئییلدیر.

ایسلام تاریخچیلرینین اثرلرینده افسانه لره قارشیب، تحریف اولموش و واقعیته داها چوخ ابهام پرده سی آلتیندا قالان مسئله لردن بیریده زردوشتون اصلی، وطنی و اونون طرفیندن یازیلیمیش

و یا سؤیلمیش اوئستا "قات" لارینین ایلکین و اصلی دیلیدیر. بو مسئله لر زردوشت دینی اثرلری و موغلارین دئدیکلرینده ده افسانه لرله قاریشیق دیر، اونا گؤره کی، اونلارین بؤیوک حیصه سی ساسانیلر دؤورونون یادگاریدیر. نظره گلن، بونا گؤره ده ابوریحان زردوشتدن دانیشارکن، عیبری، روم و یونان قایناق لارینین فیکیرلریندن تک - تک و آیریلیقدا آد آپارمیشدیر.

«زرداشت بن سفید تومان الاذربایجانی، من نسل منو شهر الملک و اهل بیوتات موقان و اعیانها و اشرافها»^۱ (سفید تومان) سپیتامه. م. (نین اوغلو زردوشت آذربایجانلی دیر، اؤزوده منوچهر شاهین نسلیندن، مغان کندلری و اعیان اشرافلاریندان دیر).

بورادا زردوشتون شاه منوچهرین نسلیندن اولماسی، شبهه سیز، ساسانیلر دؤورونون گلن افسانه دیر، چونکی شاه منوچهر فارس افسانه لرینده اولموش افسانه وی "پیشدادی" شاهلاری سولاله سینین بیر شخصی تی دیر.

داها سونرا ابوریحان بیرونی ساسانی قایناق لاریندان استفاده ائده رک، زردوشتون یاشادیغی زامان و اونون احکامی باره ده دانیشدیقدان سونرا، عیبری، روم و یونان تاریخچیلرین زردوشت باره سینده کی نظرلرینی بئله گؤسته ریر.

«... و قد زعم العبرانیون ان زرادشت من تلامذة الیاس النبی... و زعم الروم انه كان من الموصل و لعلمهم اضافوا فی هذا القول حدود آذربایجان الی حدود موصل. و زعمت اليونانية... انه كان لفیثاغورث تلمیذان، یقال لاحدهما "فلايوس" و للاخر "فیلوکوس" فاما "فلايوس"، فانه صار الی بلاد هند... و اما "فیلوکوس"، فانه صار الی بابل، فلقیه "وارطوش" المعروف بزرادشت بن بور کشسب المشهور بسفید تومان و اخذ منه المذهب. فلما مات "فیلوکوس" دخل زرادشت جبل سبلان و مکث فیہ سنین، حتی لفق کتابه...»^۲ (عیبریلر گومان ائدیرلر کی، زردوشت الیاس پیغمبرین شاگردلریندن دیر... روملار گومان ائدیرلر کی، او (زردوشت. م.) موصل دندیر. شاید اونلار بو سؤزلرله موصلی آذربایجان سرحدلرینه آرتیرمیشلار (آذربایجان سرحدلرینی موصله قدر گئیش لندیرمیشلر). یونانلیلار گلدیکده ایسه... گومان ائدیرلر کی، فیثاغورثون ایکی شاگردی اولموش دور، بیرینین آدی "فلايوس" و اوبیریسینین کی "فیلوکوس" ایدی. "فلايوس" هند دیارینا گتدی، "فیلوکوس" گلدیکده ایسه، او بابیله گتدی و اورادا "سفید تومان" (سپیتامه. م.) آدیله مشهور اولان "پورگشت" ین اوغلو معروف زردوشت اوندان مذهب اؤیرندی. "فیلوکوس" اؤلدو کده زردوشت سبلان داغینا گتدی و بیر نچه ایل اورادا اولدو، تا اینکی کیتابینی ترتیب ائتدی.

زردوشتون اصلی و وطنی باره ده مختلف عالیملرین و خلقلرین فیکیرلرینه اشاره ائدندن سونرا، ابوریحان بو باره ده اؤز قطعی فیکرینی بئله افاده ائتمیشدیر:

*
۱ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۶.

۲ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۷.

زردوشت هارادا و نه زامان دوغولموشدور؟ □ ۷۶۳

«والصحيح انه كان من آذربايجان، دليل هذا هو ما حكينا عنه...»^۱ (دوغروسو بودور كى، او آذربايجاندا نايدي و بونون دليلى او بارهده دئديكلريميزدير...) دئمك ابوريحان بيروني يه گؤره زردوشت آذربايجانلى اولموشدور، لاکين آذربايجانين هاراسيندان؟ زردوشتون آذربايجانين هانسی يئرلرندن اولماسی بارهده تاريخچيلرين فيکيرلری مختلفدير:

- ۱ - بعضی عاليملر زردوشتون دوغولدوغو يثرى بو گونکو "اورمو" شهرى و يا دها گئنيش مقیاسدا اورمو گؤلونون اطرافى بيليرلر.
 - ۲ - بعضی عاليملر زردوشتون عايله سيني "ساوالان" داغيندان آخيب آرازا قووشان "درج" و يا "درجا" (بوگونکو دريا) چايى ساحل لرلرندن - مغاندان و يا دها گئنيش مقیاسدا ساوالان داغى ايله "اورمو" گؤلو آراسينداكى يئرلردن بيليرلر.
 - ۳ - بعضی عاليملر زردوشتون وطنينى "رى" (بوگونکو تهران - شاه عبدالعظيم) گؤسته ريرلر. بو عاليملر ايکى دسته يه بؤلونورلر:
- الف) بعضيلرى بو فيکيره ديرلر کى، کئچميشده آذربايجانين اراضيسى گئنيش ايدى و "رى" تورپاقلاريني دا ايچينه آلارميش، لاکين سونرالار آرياييلرين فشارى نتيجه سينده آذربايجان تورپاقلارى محدودلاشميش و نتيجه ده "رى" آذربايجاندا ن خارجده قالميشدير.^۲
- ب) بعضيلرى ايسه بو فيکيره ديرلر کى، قديم دؤورلرده آذربايجاندا "رى" آدلى شهر و ارايميش و سونرالار آرادان گئتميشدير.^۳

بو ايکى دسته عاليمين هر ايکيسينين فيکرينه رغماً، بيلمک لازمدير کى، "رى" اراضيسى زردوشت زامانلارى مرکزى ماد اراضيسينه داخل ايدى و اهاليسى، بوتون او زامانكى ماننا و مرکزى ماد اهاليسى کيمى، قوتتى - لوللوبيلرين نسيللريندن ايديلر، اؤزلرى ده التصاقى ديلده، يعنى او زامانكى ماننا - ماد ديلينده، اوستانين "قات" لارى ديلينده دانشارديلار و بو گونده بو يئرلرين اهالييسينين چوخو و خصوصيله کندلرى، همدانين اطرافى اهاليسى کيمى، تورکجه و آذرى ديلينين بير لهجه سينده دانيشيرلار.

- ۴ - يوخاريدا گؤردوگوموز کيمى، روم تاريخچيلرينين فيکرينجه زردوشت "موصل" (نينوانين يانى) شهرلرندن اولموشدور. ابوريحان گؤره روم عاليملرينين بو فيکرى اورادان ميدانا گلتميشدير کى، اونلار آذربايجان سرحدلرينى گئنيشلنديريب، موصل شهريني اورايا داخل ائتميشلر.
- روم تاريخچيلرينين بو فيکرى او تاريخى حقيقتدن ايره لى گلتميشدير کى، زردوشت دؤورو و

۱ - تاريخ اردبيل، موسوى، ج ۲، ص ۲۲۷.

۲ - تاريخ اردبيل، موسوى، ج ۲، ص ۲۲۲.

۳ - دارمسترين فيکرى. باخ يوخاريدا کى بئره.

اوندان اوللر م.ق. ۲ و ۳ - نجو مین ایللیکلرده قوتتی - لولوبیلر، یعنی ماد - ماننلارین بابالاری بو گونکو اربیل، سلیمانیه، کرکوک و داها غرب اراضیلرینده یاشامیشلار، داها دوغروسو بو یئرلرده او خلقلرین وطنی نین بیر حیصه سی اولموشدور، همده کی ماد شاه ی کییا کسار آسوری حکومتینی آرادان آپارانلار سونرا، او حکومتین مرکزی اولموش بو اراضیلری ماد ایمپراتورلوغونا ضمیمه ائتمیش ایدی.

ایستر "ری" ن، ایسترسه "موصلین" آذربایجانلار اولماسی و بو مسئله لرین عالیم لر طرفیندن زردوشتون وطنی و آنادان اولما تاریخی ایله علاقه دار گؤسته ریلمه سینده، یوخاریدا اشاره ائدیگیمیز کیمی، دقته لایق بیر تاریخی واقعیت واردیر و بیرونی اونو قلمه آلماسادا، حیس ائتمیشدیر. بو واقعیت اوندان عبارتدیر کی، زردوشتون آذربایجاندا دوغولماسی و یاشاماسی او دؤوره تصادف ائتمیشدیر کی، هم "ری" ولایتی قوتتی - لولوبیلرین و سونرالار مرکزی مادی اراضیلریندن بیر حیصه اولمورشدور، همده آسوری ایمپراتورلوغونون باش کندی اولموش "نینوا" شهرینین لاپ یاخینلیغیندا یئرلشمیش "موصل" شهری ماد حکومتینین بیر قسمتی ائدیلیمیشدیر. بئله بیر دؤور ایسه ماد ایمپراتورلوغونون اورتالاری، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز کیمی، "کیا کسار" نین آسوری ایمپراتورلوغونون پایتختی "نینوا" شهرینی آلب، او ایمپراتورلوغو آرادان آپاردیغی زامانلار تصادف ائتمیشدیر.

دئمک، زردوشت زامانلاری هم "ری"، همده "موصل" اراضیسی ماد ایمپراتورلوغونون جزو اولموشدور.

بیزده کئچن بؤلوملرده زردوشتون تقریبی دوغوم زامانینی ائله همین دؤورده گؤستریمیشدیک. دئمک، زردوشتون وطنی و تقریبی دوغوم ایلی باره ده ابوریحان بیرونی نین گؤستردیکلری دوغرو و تاریخی واقعیتلره اویغوندور. یعنی زردوشت ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده آذربایجاندا آنادان اولموشدور.

تاریخ عالیمی "و.ب. هئنینگ" - ده اؤز آختاریشلاریندا گؤسته ریر کی، ساسانیلر دؤورو زردوشتیلرین "دوینا تاریخینین باشلانقیجی" نی زردوشتون ظهور وایله بیر بیلیرلر. (بو زردوشتیلر بو ایلی م.ق. ۳۱۲ - نجی ایل بیلیرلر و بیلمز دیلر کی، بو تاریخ "سئلوکیلرین مبدأ تاریخی" اولموش ایدی.) ساسانی دؤورو زردوشتیلری عینی زاماندا زردوشتون ظهور ائتمه سینین اسکندر دین ۲۵۸ ایل اول حساب ائدر دیلر. هئنینگ بو تاریخی تأیید ائدیر و دوغرو دان دا بو تاریخ، ایلینی تام دقیق مشخص ائتمه سه ده، دوغرو دور، چونکی اگر مثلاً اسکندرین ایرانا هجومو ایلینی م.ق. ۳۳۱ - نجی ایلی گؤتورسک، زردوشتون ظهور ۳۳۰ + ۲۵۸ = ۵۸۹ - نجو ایل اولور کی، آستیاکین سلطنتی ایللریندن [م.ق. ۵۵۰ - ۵۸۵] نئچه ایل اوله عاید اولور، یعنی زردوشتون ظهورو آستیاکین شاهلیغی دؤورو اولور و بیز بونو یئرینده گؤستریمیشیک و دوغرو دور. ا.م. دیاکونوف دا

بونو تأیید ائدیر. ^۱ دئمک بو و.ب. هئنینگ - ین زردوشتون یاشادیغی ایلر باره ده چیخاردیغی نتیجه
ابوریحانین فیکری ايله عینی دیر. □ □ □

قاتلارین ایلکین دیلی

دئمک اولار قدیم تاریخ اوزه رینده چالیشان تاریخچیلرین هامیسی بو فیکیرده دیرلر کی،
زردوشت دینین مقدس کیتابی "اوئستا"نین یالنیز "قات" لاری زردوشتون اؤزو طرفیندن یازیلیب،
یا چوخ احتمال شفاهی شکیلده اونون طرفیندن سؤیلنمیش و قالان بؤلوملری سونرالار، عصرلر
بویو، مختلف زردوشت موغلاری طرفیندن یازیلیب، آرتیریلیمیشدیر.

فرض ائدک اوئستانین سونرالار تاریخ بویو آرتیریلیمیش بؤلوملری نین بعضیلری هخامنیشلر و
داها سونرا ساسانیلر دؤورو اسکی فارسجا یازیلیمیشدیر، لاکین "قات" لارین ایلک دیلی هانسی دیل
اولموشدور؟ قدیم آذربایجان و همدانین، ماننا - مادلارین دیلی، "قات" لارین یاراتدیغی دؤور او
زامانکی آذربایجان و همدان لیلارین دانیشدیغی دیل، ماننا - ماد دؤورونون دیلی هانسی دیل
اولموشدور؟ ماد ایمپراتورلوغونون اوللرینده کییاکسارین سونلاری و آستیاکین سلطنتی دؤورو
یاشامیش زردوشتون دیلی، شبهه سیز، اوندان اولکی ماننا حکومتی دؤورو آذربایجان خلقینین
دیلی، ماننا و مرکزی مادلارین بابالارینین دیلی اولموش قوتتی - لولوبیلرین دیلی اولموش ایدی.
زردوشت بو دیلده "قات" لارینی یازمیش و یا سؤیله میشدیر. بو هانسی دیل اولموشدور؟ شبهه سیز
بو دیل زردوشتون آنا دیلی، او زامانکی ماننا - مادلارین دانیشدیغی دیل اولموشدور، اؤزوده ایلام
دیینه یاخین بیر دیل اولموشدور.

قریش قبیله سیندن اولان مکه لی حضرت محمد (ص) اؤز پیغمبرلیگی و ایلاهی احکاملارینی،
عرب دیلیندن باشقا، هانسی دیلده ساوادسیز و یالنیز عربجه بیلن عوام عربلره باشا سالیب، چاتدیرا
بیلردی؟ حضرت محمد (ص) اؤز ایلاهی رسالتینی، عرب دیلیندن سئوایی، آیری بیر دیلده
چاتدیرماق ایسته سه ایدی، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز آیه لرده اولدوغو کیمی، ایسته دیگی نتیجه نی
آلابیلردی می؟ دیل حضرت محمد (ص)، هابئله اؤز زامانیندا زردوشته بیر وسیله ایدی، آماج و
هدف یوخ!!

شبهه سیز اگر، اوجورکی، بعضیلری ادعا ائدیرلر، زردوشت زامانی آذربایجان اهالیسینین دیلی
(ماننالیلارین دیلی) فارسجا اولموش اولسایدی، اوندا اوئستانین ساسانیلر دؤورو فارسجا یا
چئوریلمه سینه احتیاج اولمازدی. دئمک، اوئستا و بیرینجی نؤبه ده اونون "قات" لارینین ایلکین و
لاپ اولکی اصیل دیلی قدیم فارسجا و یا اوتا یاخین بیر هند - آوروپایی دیل اولما میشدیر. بوندان
علاوه بو دیل، هئچ شبهه سیز و یوزه - یوز او زامانکی ساده آذربایجان و همدان اهالیسینین

دانشیدی و یا ان آزی باشا دوشدوگو بیر دیل اولموشدور، یوخسا او زامانکی ساده آذربایجان و همدان خلقی زردوشتون فیکیرلری و دینی احکاملارینی نئجه باشا دوشوب، اونا ایمان گتیره بیلر دیلر؟!

اوستانین ایلکین دیلی، یعنی زردوشتون اؤزونون شفاهی شکیلده سؤیله ییب، اوزون زامانلار دیلدن - دیله سؤیله نهرک گلمیش "قات"لارین دیلینین اسکی پارس اولماماسی و او زامانکی ماننا دیلی، قوتتی، لوللوبی، هورری دیلترینه یاخین، او زامانکی ایلام دیلینه یاخین بیر دیلده اولماسینی بو آیدین فاکت گؤسته ریر کی، ساسانیلر دؤوروندن بری، حتی بوگون بئله هئچ بیر فارس و یا اروپالی دیلچی و تاریخ متخصصی اونلاری اوخویا بیللمه میش، هئچ بیر آراشدیریجی، تحقیقاتچی و مترجم اونلاری دوزگون آراشدیریپ، قطعی و دوزگون ترجمه ائده بیللمه میش دیر و ا.م.دیاکونوفون یازدیغی کیمی، "قات"لارین تحقیقی و ترجمه سی اونلاری آراشدیریپ، ترجمه ائدنلرین سایى قدر دیر، یعنی اونلارین هئچ بیر یسی بیرى - بیرینه اویغون دئییلدیر و هره سی بیر جور دور، اونا گؤره کی، اونلارین دیلینی بیللمه دیکلری اوچون، هر تحقیقاتچی و چئویرن اونلاری اؤز فیکری و تصورونجه آراشدیرمیش و تصوّر ائتدیگی کیمی ترجمه ائتمیشدیر. ساده سؤزلرله دئمک ایسته سک، قاتلارین و یا اوستانین اصیل ایلکین دیلینی هئچ بیر عالیم بوگونه قدر بیللمه میش و بو سببدن ده باشا دوشولمه میشدیر، چونکی اونلارین دیلی اسکی پارس دیلی یوخ، بلکه ماننا دیلی اولموشدور. ا.م.دیاکونوف بو حقیقتی تام آچیق دئییل، قسماً اؤرتولو و دولاشیق شکیلده اولسادا، بئله تصویر ائتمیشدیر.

"قاتلارین اؤزلرینین آنلام و مضمونونا گلدیکده ایسه، هله لیک مشخص شکیلده اوندان سؤز آچماق اولماز، اونا گؤره کی، هله قاتلاری باشا دوشمک و اصیل مقصده چاتماق یوللاریندان آغاجلارچا اوزاغیق. ساسانی دؤورو دین عالیملردن توتموش چاغداش فقه اللغه (سؤزلرین معناسینی بیلیمک) عالیمترینه قدر هر بیر تعبیر ائدیپ یوزان قاتلاری اؤز ایسته گی و مثیلیجه ترجمه ائدیر و ایسته دیگی، مایل اولدوغو مضمونو او کیتابا قایل اولور. لاکین ایندییه قدر اونلارین هئچ بیرى اونون دوزگون آنلامینی درک ائتمه یه مؤفق اولمامیشدیر. ایران فقه اللغه سینه تانیس اولان غرب بیلگینلرینین بؤیوکلریندن بیرى "کریستیان بارتولومه" بئله یازیر: "مبالغه سیز دئمک اولار کی، قاتلار هند - اروپا فقه اللغه سینین ان چتین بؤلومونو تشکیل ائدیر." اونون اؤزونون قوجالیقدا قاتلاردان ائتدیگی ترجمه نقصانلیدیر، بو معناداکی، ترجمه چی او اولدوقجا اسکی دؤورانین موعظه لری و دعالارینی آلمانین قارانیق ایده آلیستی فلسفی اثرلری شکیلنده تانیتمیرماق ایسته ییر. آچیق دئمک اولار کی، ایندی چئویرنلرین سایى قدر چئشیدلی و مختلف قاتلار مؤوجوددور. یشی تحقیقاتچیلارین بیرى قاتلارین پارچالارینین تقریباً یوزده ایگیرمیسینی کفایت قدر آنلاشیلماغا

سلطنتی ایللریندن [م.ق. ۵۵۰ - ۵۸۵] نئجه ایل ارله عاید اولور، یعنی زردوشتون ظهور و استیلاکین شاهینی دؤورو اولور و یز بونو یشیتده گؤستریمیشک و یز بونو ۵۸۵ - ۵۵۰ م. ق. دؤورو

قابیل بیلیر.^۱ بو واقعیت گؤسته ریر کی، قاتلارین دیلی اسکی پارس دیلی یوخ، اونلارین یارانیدیغی دیارین او زامانکی دیلی، یعنی ماننا دیلی اولموشدور. یونا گؤره اونلارین دقیق و دوزگون اوخونوب، باشا دوشولمه سی یالنیز ماننا - ماد دیلینین و ایلام دیلینین دقیق اویرنیلمه سی و اوخونماسیندان آسیلیدیر. شیکاقر دانشگاهینین موزه سینده ساخلانیلان اون مین ایلام دیلینده کی لؤوحه نین اوخونماسی و نتیجه ده ایلام دیلینین اویره نیلمه سی نتیجه سینده، اومود واردیر کی، قاتلارین دیلی علم عالمینه معلوم اولسون و علم عالمی یاخین گلجکده اونلاری اوخوماغا مؤفق اولسون. اگر قاتلارین دیلی اسکی پارس دیلی و یا اونا یاخین بیر اسکی هند - آوروپا دیل لریندن بیر اولموش اولسایدی، داریوشون کتیبه لری، حتی کوروشون آتا و باباسینین پارس دیلینده کی لؤوحه لرینین اوخونوب، باشا دوشولدوگو کیمی، قاتلاری دا باشا دوشمک اولاردی. حتی اگر قاتلارین یازیلدیغی قوتتی، لوللوبی، هورری و یا ماننا دیل لریندن هر هانکیسی اولورسا اولسون، التصاقی دئییل، هند - آوروپا دیل لریندن اولسایدی، اونو باشا دوشمک چتین اولمازدی.

دئمک، قاتلارین اصلی دیلی، شبهه سیز، قدیم پارس و یا هند - آوروپا دیل لریندن بیر دئییل، او زامانکی آذربایجاندا رایج اولموش التصاقی دیل لردن بیرینده: قوتتی، لوللوبی، ماننا و یا هورری دیلینده، یادا اونلارین چارپازلاشدیغی بیر دیلده اولموشدور.

ابوریحان بیرونی "اوئستا"نین زردوشت طرفیندن یازیلان و یا سؤیله نن بؤلومو، یعنی "قات"لارینین دیلیندن دانیشارکن یازمیشدیر: «... و جاء بکتاب یسمونه "ابستا" و هو علی لغة مخالفة للغات جميع الامم».^۲ (زردوشت. م.)، "ابستا" (اوئستا. م.) آدلانان بیر کیتاب گتیردی و او بوتون امت لرین دیلینه مخالف اولان بیر دیلده ایدی).

ایندی گؤرک ماد لار دؤورو، او زامانکی بوتون امت لرین دیلینه مخالف اولان دیل هانسی ایدی؟ بونو آیدینلاشدیرماق اوچون او دؤورکو منطقه میز، ایران و آذربایجانین دیل جهتدن میللی ترکیبینی اؤته ری شکیلده نظردن کئچیرتمک لازمدیر. کئچمیش فصیللرده گؤستریمیشیک کی، آریلرین منطقه میز، او جمله دن ایران فلاتینا گلمه سیندن اول منطقه میزده یالنیز آسیانی و سامی خلقلر یاشامیشلار. او زامانلار آذربایجان و اورایا قونشو یئرلرده ایسه یالنیز آسیانی خلقلر: قوتتیلر، لوللوبیلر، کاسسیلر، اوراتولار، هیتلر، هورریلر، ایبترلر، ... یاشامیشلار.

هند - آوروپا دیللی خلقلر منطقه میز، او جمله دن ایران فلاتینا گلدیکدن سونرا، ماد ایمپراتورلوغو دؤورو و اوندان بیر نئچه عصر قاباق زردوشتون یاشادیغی زامانلار و زردوشتیزمین روشیملرینین فورمالاشدیغی عصرلر، آریلر هر طرفدن مرکزی ماد و آذربایجاننی احاطه ائتمیش، او یئرلرده عصرلردن بری یورد سالیب، یاشامیش و مدئییت یاراتمیش قوتتی و لوللوبی و ماننا

۱ - ماد تاریخی، ص ۳۵۴.

۲ - تاریخ اردبیل، موسوی، ج ۲، ص ۲۲۷.

خلقلرینی فشارا قویموشلارسادا، بو خلقلرین مقاومتی و اونلارین یاراتدیغی ماننا حکومتی هند - آوروپایی ائللری آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسیندن ال چکمه گه مجبور ائتمیشلر. هند - آوروپایی ائللر ایرانین مختلف یئرلرینده یورد سالیب، قالمیشلارسادا، مرکزی ماد و او زامانکی ماننا یعنی بو گونکو آذربایجان اراضیسینه یول تاپا بیللمه میشلر. بونا گۆرده او زامانکی آذربایجاندا و همدان اراضیسینده قوتتی - لوللوبی خلقلرینین قدیمکی التصاقی دیلی ایشلنمه ده و حکم سورمکده ایدی. ساسانی قاینقلاریندا قدیم منطقه میزده ایکی دسته دیل:

پارس و سامی دیللری گۆسته ریلدیگی اوچون، ایسلام تاریخچیلری، او جمله دن ابوریحان بیرونی، قدیم منطقه میزده پارس و سامی دیللریندن باشقا اوچونجو نۆوع بیر دیل و یا دیلر تانیمامیشلار. قدیم دؤورلرده التصاقی دیللرین منطقه میزده اولماسی ایسلام عالیملرینه اؤرتولو اولموشدور. بونا گۆرده زردوشتون سؤیله دیگی و یا یازدیغی "قات" لارین دیلی، شبهه سیز، همین التصاقی دیل اولموشدور و بوندان باشقا جورده تصوّر ائدیلمز، چونکی ابوریحانین دئدیگینه اساساً، او دیل بوتون امت لری (آریلر و سامیلر) دیلیندن فرقلی ایدی.

بیرده کی، اساساً ریاضیاتچی و فیلسوف اولموش ابوریحان بیرونی عرب و فارس دیللری و او دیللره یاخین و اونلارلا عینی کؤکدن اولان دیللری بیلیمیش و یا ان آزی اونلارین کؤکونو تشخیص وئره بیلردی. بوندان علاوه او هم خوارزمی (ش - ۱۴۵) موغ قوریانلیق آپاریر، اولدوغونندان، تورک اولموش، همده محمود غزنوینین درباریندا اولدوغو اوچون، شبهه سیز او دؤورون اورتا آسیا ادبی تورک دیللرینی بیلیمیشدیر. دئمک، ابوریحان "بوتون اومتلرین دیلینه مخالف دیل" دئدیگده، یقین کی، هامان قدیم ماد - ماننا خلقلرینین دیلینی، یعنی زردوشتون آنا دیلینی نظرده توتموشدور، چونکی او اؤز دؤورونون عرب، فارس، سانسکریت و تورک دیللری، یعنی او دؤورون یاخین شرق، اورتا آسیا و هند خلقلرینین دیللری و شبهه سیز بو دیللرین مختلف قول و شعبه لريله ده قسماً تانیش ایدی و یا اونو تشخیص وئره بیلردی، لاکین او اساساً ریاضیاتچی و فیلسوف اولدوغونندان، دیل، دیلچیلیک و کانکرئت شکیلده دیللرین قدیم کؤکلری ايله مشغول اولمامیشدیر. بونا گۆرده نه او اؤزو، نه ده او زامانلار باشقا بیر عالیم زردوشت دؤورو یاخین شرقین التصاقی دیلی خلقلرینین دیللری و اونلارین حادثه لريله مشغول اولمامیشدیر. بو سببدن ده بیرونی بو گونکو همدان و آذربایجانین زردوشت زامانی دورومو و دیللریندن، یعنی مرکزی ماد و ماننا دیللریندن اطلاعی یوخ ایدی و خصوصیه او

زامانلار بو التصاقی دیللی خلقلرین اثرلری میخی ایفباایله اولدوغوندان، اونلارین ابوریحان زامانیندا اوخوماسی عالیملر اوچون چتین و حتی غیر - ممکن ایدی.

بوتون بونلاری نظره آلاق، ایناملا دئییه بیلهریک کی، بیرونی "اوشتا"نین و ایلک نؤبهده اونون "قات"لارینین دیلینه "بوتون امتلرین دیلینه مخالف بیر دیل" دئدیگده، زردوشتون آنا دیلی، یعنی ماننا - ماد خلقلرینین دیلینی نظرده توتمودور.

کئچن بؤلوملرده منطقه میزین قدیم تاریخی اوزره چالیشان آوروپا تاریخچی لرینین "آسیانی" خلقلر و اونلارین دیلی بارهده کی فیکیرلریله تانیش اولموشوق. "آسیانی" خلقلرین دیلی هم سامی، همده هند - آوروپایی دیللردن تامامیله فرقلی اولموشدور. مشهور ایسلام دؤورو عالیمی کرخلی اصطخری (ابو اسحاق ابراهیم بن محمد)، (وفاتی ۳۴۶ ه.ق.)نین "خوزی" دیلی بارهده کی فیکری، بئله نظره گلیر کی، ابوریحانا معلوم ایدی، یعنی بیرونی اصطخرینین "مسالک الممالک" اثری ایله تانیش اولموشدور. بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق دئییه بیلهریک کی، زردوشتون سؤیله دیگی "قات"لارین دیلی، بوگونکو آذربایجان و همدانین ایلک ساکینلری اولموش "قوتی - لولوبی" خلقلرینین دیلی، ماننا و ماد حکومتلری خلقلرینین دیلی، یعنی او زامانلاردان اوللر منطقه میزده یاییلمیش "التصاقی" دیللرین بیری اولموشدور. اصطخری، ابوریحان و چاغداش عالیم و تاریخچیلرین فیکیرلری الدهه اساس توتولارسا، آیری جور تصور ائتمک اولماز. □ □ □

[ش - ۱۴۶] مرغ هوم
(مقدس شراب) قایيله،
استخر ناخیشلاریندان،
م.ق. ۵ - نجی عصر.

[ش - ۱۴۷] مرغ،
کیچیک
گوموش مجسمه،
دوردونجو عصر.

□ نوروز بایرامی و اونونلا علاقه دار مراسملر

نوروز بایرامی، آدینین فارسجا اولماسینا باخمییاراق، آذربایجان و همدان دیاریندا و بو یئرلرین اسکی ساکینلری طرفیندن یارانمیش، همده طبیعتین یئنی دن جانلانماسیله علاقه دار یارانان میللی بیر شنلیک بایرامیدیر. اوللر اشاره ائتدیگیمیز کیمی، بو بایرام آذربایجان و همدان اراضیسینده عصرلر بویو فورمالاشان زردوشت دینی ایله برابر و حتی اوندان اولکی عصرلرده یارانماغا باشلامیشدیر. بو بایرامین ایلك روشیملری میلاددان ۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ ایل اول بو گونکو آذربایجان و همدان تورپاقلاریندا یاشاییب، مدنیت قورموش قوتتی - لوللوبی خلقلری و باشقا اورتا آسیادان گلن ائللر و کوتله لر واسطه سیله یارانمیشدیر. بو خلقلرین اوزلریله اورتا آسیادان گتیردیکلری ابتدایی خرافاتی شامانیستی دینی تصوّرلر یئرلی شرایطله زامان - زامان ال - اله وئرک زردوشت دینینین ایلك روشیملرینی یاراتدیقلاری کیمی، گؤزل میللی بایراملارین دا ایلك نطفه و روشیملرینی یاراتمیشلار. آذربایجاندا، خصوصیه قدیم، قیشین سرت اولدوغو قدر، یاز یاشیل، شن، نعمتلی، گول چیچکلی و گؤزل اولموشدور.

باکینین یاخین لیغیندا، خزر کناریندا، آلچاق تپه لرله اورتولموش و سال قایالارلا بزیمیش بؤیوک بیر ساحه ده کشف ائدیلمیش مشهور "قوبوستان" آدلی داش قازما ناخیشلاری اونلارجا حیوان شکلی، گونش، رقص و سایره شکیللریندن عبارت بیر زنگین مجموعه دیر. شبهه سیز بو کیمی آبیده لردن همدان و آذربایجانین مختلف داغلاری، بؤلوک و منطقه لرینده چوخدور و اونلاردان بیری همدان یاخین لیغیندا کشف اولموشدور. هله کشف اولونمامیش ایلك اینسانلاردان قالان بو آبیده لرین چوخو، شبهه سیز، "قوبوستان" دا اولانلار و یا اونلارا اوخشار اثرلر اولموشدور کی، آذربایجان و همدان اراضیسینده یاشامیش ایلك اینسانلارین اگلنمه سی، چالیب اویناماسی، شنلیکلری و خوش ساعاتلارینی گؤسته ریر. "قوبوستان" کولتکسیونوندا یئرلی اهالی داخلینده "قوال چالان داش" آدلانان نسبتاً بؤیوک بیر قایا واردیر کی، بیر پارچا داشلا اونا ووردوقدا، طبیل سسینه اوخشار بیر سس اطرافینداکی گئیش و هامار میدانین هر یئرینده ائشیدیلر. بورا ایلك اینسانلارین چالیب، اوینادیقلاری و شنلیک ائتدیکلری یئر اولموشدور.

بو و بو کیمی اونلارجا وسیله و عامیلر نئچه مین ایل م.ق.، ائله جه ده م.ق. ۲ - ۳ - نجو مین ایللیکلرده آذربایجان و همدانین او زامانلار مختلف ماحاللاریندا یاشایان کیچیک ائللرین توی، شنلیک و بایرام مراسملرینین تدریجیه یارانماسیندا بؤیوک - بؤیوک رول اوینامیشدیر.

همدان و آذربایجاندا قوتتی، لوللوبی و باشقا خلقلر، ائل و اوبالارین، طبیعتین قانونلاریندان خبرسیز اولان ابتدایی، خرافاتی دوشونن، شامانیزم و توتئمیزم تفکرونه مالک اولان اینسانلارین تصوّرونده زردوشت دینی نین ایلك نطفه لری یاراتماقلا برابر، بایراملارین دا، او جمله دن نوروز

بايرامينين دا ايلک روشيملری خلق داخلينده يارانير و طبيعتين جوانلاشماسی حادثه سيله بيرلشهرک عصرلر بویو نوروز بايرامی مراسمی، عنعنه و عادتلری شکله دوشور.

نوروز بايراميندان قاباق و سونراکی بعضی گونلرده ده، نوروزلا باغلی، بير سيرا رسملر و عنعنه لر واردیر کی، "کوسا - کوسا"، "هثيفانا"، "سيزده" اونلارين هله ده آذربايجانين کندلرينده داوام ائدنلريندن دير. هله ده آذربايجان خلقی داخلينده ياشاماقدان اولان بير سيرا بویکیمی عادت - عنعنه لر، نوروزلا ايلگیلی مراسملرين چوخ قدیم، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايللیکلردن، یعنی قوتتی - لوللوبی خلقلرينين يازیلی تاریخه قدم قويدوقلاری زامانلاردان باشلاماسینی نظره آلاق، قطعی شکیلده دئییه بيله ریک کی، نوروز بايرامی، اونون رسوماتی، اوندان قاباق و سونراکی گونلرده کی عادت و عنعنه لرين هامیسی زردوشت دينينين تام فورمالاشماسيندان چوخ اوللر تدریجیه يارانماغا باشلامیشدير. لاکين شبهه سیز نوروز مراسمی روشيملری نين يارانماسی دؤورلریله زردوشت دينی نين ايلک روشيملرينين، اسکی همدان - آذربايجان خلقلری داخلينده عینی زاماندا يارانماغا باشلاماسینی دئسکده، يانيلماریق، چونکی بونلارين هامیسی ابتدایی اینسانلارين ساده و ایلکين دوشونجه لریله سیخ باغلی اولموشدور. بونا گؤره ده نوروز بايرامی زردوشت دينی ايله باغلی اولموش و بو باغلی لیق "اوستا" کیتابیندا عکس اولموشدور.

تاریخچی عالیم رحیم رئیس نیا نوروز بايرامی و مراسمی ايله زردوشت دينی نين علاقه و ایلگیسی باره ده دانیشاراق یازمیشدير: نوروزون مذهب و اساطیرده ده کؤکه مالک اولماسی، اونو مقدس و ایلاهی بیر هاله یه غرق ائده رک، قدرتی و داواملی لیغینا آرتیرمیشدير. مزديسنا دينينه گؤره نوروز بايرامی طبيعتين و اینسانين يارانما بايرامی، زردوشتون دوغوم بايرامی، ایشیغین، اهورا مزدانين قارانیغا، اهریمنه غلبه بايرامی و نتیجه ده گونلرين اوزانماسی بايرامی، فروهرين مینو دونیاسيندان یثره ائمه سی بايرامی دير. ثعالبی یازمیشدير:

«زردوشت دئمیشدير کی، فروردگان (فروردین. م.) گونلرينده اولولرين روحلاری ائولرینه قاییدار، بونا گؤره ده امر ائتدی کی، اوگونکو ائولری تمیزله سینلر، فرشلر سالسینلار، اورادا مزه لی و اشتها آرتیران یئمکلر قویسونلار و یئشینلر، تا اولولرين روحلاری اونون قوخوسو و گوجوندن قوتلنسین»^۱.

مختلف أوروبا و ایران عالیملری ده نوروزلا زردوشتون ایلگیسی باره ده نظرلر و فیکیرلر سؤیله میشلر کی، اساساً دوزگون دور.

نوروز بايرامی باره ده بو دئدیکلریمیزدن نتیجه چیخارداراق دئییه بيله ریک کی، بعضیلرينين دئدیگینه باخما یاراق، نوروز بايرامی "ری" و یا "بلخ" و سایره ده دئییل، قدیم آذربايجان و همدان دیاریندا قدیم آذربايجانلیلار و مرکزی ماد اهلایسی طرفیندن يارانمیش و سونرا ایرانين باشقا

یئرلرینه یاییلمیشدیر.

نوروز گونونون، هجری تاریخین عکسینه، ده گیشمه مه سی باره ده قید ائتمه گی لازم بیلیریک کی، فیکریمیزجه نوروز بایرامی روشئیملرینین یارانیدیگی زامانلاردا، فصیلر و طبیعتین ده یشمه سیله علاقه دار، بو گون تقریباً ثابت و معین گونلرده اولموشدور. فیکریمیزجه بو ایشین علمی سببی ده اولموشدور. او سبب ده آشاغیداکیندان عبارتدیر.

بیلیریک کی، قوتی - لولوبی و ماننلار چاغداش آذربایجان میللتینین اولو بابالاری اولموشلار. اونلار، یئرینده گوستردیگیمیز کیمی، سومثر و ایلام آخینلاریندان قالان و تاریخ بویو اونلارلا ایلگیلی اولموشلار، حتی قوتیلر ۹۱ ایل بابیلده حاکمیت ائتمیشلر [م.ق. ۲۲۰۰ - ۲۱۰۹]، بابیل ایسه سومثر اککلرین مدنیت مرکزی اولموشدور. تاریخ علمی قطعی ثابت ائتمیشدیر کی، ساعتین ۶۰ دقیقه، دقیقه نین ۶۰ ثانیه یه بؤلونمه سی و شاید هفته، آی و ایل سومثرلرین کشفی و یادگاریدیر. شبهه سیز سومثرلر و اونلارلا عینی مدنی کؤکه، ائتنیک خصوصیتلره و تقریباً واحد مدنی آتمسفر، محیط و شرایط مالک اولموش، نوروز بایرامینی یارادان قوتی - لولوبی و ماننلار نوروز بایرامینین گونونو، سومثرلرین علمی و کشفیاتیندان استفاده ائده رک، تقریباً ثابت، مشخص و معین ائتمیشلر. البته بو احتمال دیر، آنجاق گوجلو احتمال دیر.

بو باره ده بیر قدر اطرافلی دانشماق لازم دیر.

نوروز بایرامی گونونون ایلین معین گون و یا گونلرینده ثابت اولماسینین، فیکریمیزجه، اساسلی و علمی بیر سببی اولموشدور، اودا، اشاره ائتدیگیمیز کیمی، سومثرلرین علمی و او خلقین داخلینده اینکیشاف ائتمیش نجوم علمی ایله ایلگیلی ایدی.

سونرا ماننا - ماد خلقلرینده علم، هنر و صنعتدن دانشارکن گؤسته ره جه ییک کی، سومثرلر و عمومیتله بابیل لیلر سو ساعتی و اوندان سونرا گونش ساعتینی کشف ائدیب، اوندان یاشایشدا استفاده ائتمیشلر و چاغداش ساعات کشف اولوب، یاییلانا قدر، بشر اوندان یارارلانمیشدیر.

گونش ساعتین کشفی نجوم علمی ساحه سینده ایره لیلمه دئمک ایدی. سومثرلر بو کشفین آردینجا گونشین توتولماسی باره ده آراشدیرمالار آپاراق، اولدوزلار و گوی جسملری ساحه سینده بؤیوک کشفلره نایل اولورلار. بو کشفلردن بیری اون ایکی بورجو معین لشدیرمکدن عبارت ایدی. منوچهر تسلیمی بو باره ده یازمیشدیر:

«ایکی چای آراسی (بین النهرین) اهالیسی ایلک اینسانلاردیرلار کی، "توتولما دایره سینی" (گونش و آی. م.) اون ایکی یثره بؤلدولر و هر بیرینه آیریجا آد قویدولار. بو گون مختلف دیلرده معمول اولان اون ایکی بورجون آدلاری او آدلارین ترجمه سیدیر کی، بابیل کیتابخاناسینین کریچلریندن تاپیلیر»^۱.

* ۱ - منوچهر تسلیمی، مدنیت بولوندا علم کروانی، بیرنجی دفتر، ص ۶۰.

اون ايکي بورجون مشخص لشديريلمه سي گونلرين اوزانيب - قيسالماسينين و دورد فصلين دقيق معين اولماسينين اوزو دئتمک ايدى. بونوندا نتيجه سينده بورجلار و فصيللرين باشلانيب، باشا چاتديغي گونلر تقريباً، آزاجيق فرقلي اولسادا، معين و مشخص اولوردو.

ماننا - مادلارلا سومثرلر و ايلاملارين قونشولوغو، ديل ياخين ليغي، ائتنيک وحدتي، تقريباً واحد و عيني علمي - مفكوره وي آتمسفرده و يا آزي بيرى - بيرينه ياخين، بيرى - ديگري ايله بنالى ايلگيلي علمي آتمسفره مالک اولدوقلاري اوچون، ماننا - ماد خلقلري، شبهه سين، هله قوتتى - لوللوبيلر دؤوروندن، م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايلليکلردن سومثر و ايلاملارين علمي ناييلتيريندن خبردار اولموش و چثشيدلى ساحه لرده اونلاردان استفاده ائتميشلر. بو استفاده ساحه لرينين بيرى ده نوروز بايرامی گونونو مشخص و معين لشديرمکده اولموشدور.

اون ايکي بورجون هاميسينين اولي و آخريين معين و آيدين اولماسي، ائله حمل بورجونون باشلانماسي، ايلک گونونون، باهارين گلمه سي و طبيعتين جوانلاشماسينين معين و مشخص اولماسي دئتمکدير.

بونلاردان علاوه نظره آلاق کي، قوتتيلر م.ق. اوچونجو مين ايلليگين سون ايکي يوز ايلليگينده ۹۱ ايل بایيلده حاکميتي اله آليب، ساخلاميشلار، يقين و قطعي شکیلده دئيه بيله ريک کي، اونلار - قوتتيلر بایيللي لرین نجوم ساحه سينده الده ائتديکلري موفقيتترلرله تانیش اولموش و اونو نوروز بايرامی و زردوشتيزم روشيملرينين يارانديغي وطنلرينه، قوتتى - لوللوبيلر و طنينه، سونراکي ماننا - مادلارين ديارينا گتيرميش و اونون واسطه سيله ده نوروز بايرامينين ايل سوره سينده معين و مشخص گونونو، حملين اوليني، بير ايکي گون تفاوت ايله اولموش اولسادا، دقيق لشديرميشلر.

سونرالار ساسانيلر دؤورونده هيأت علمينين اينکيشافي ايله علاقه دار نوروز گونونون ايل بويو ده ييشمه سيني تصور ائتمک اولار، آنجاق تورک شاهي سلجوقي ملک شاه تازا جلالی تقويمی تنظيم ائتديرهرک، يعنى دورد ايلدن بير ايلي ۳۶۶ گون حساب ائتمکله، نوروز بايراميني ثابت گونده، فروردينين (حمل بورجونون) اولينده اولماسيني علمي، قانونی و ده ييشمز شکه سالميشدير. نوروز بايرامينين آذربايجاندا و آذربايجان خلقيله علاقه دار يارانماسينا نچه بؤيوک دليل ده گؤسترتمک اولار:

۱ - بو گون بئله آذربايجانين هر يئرینده نوروز بايرامی ايله علاقه دار ائله ائل قايدا قانونلاري و رسملري واردير کي، يالنيز آذربايجانا مخصوصدور. بو ائل رسملرينين بيرى "هئيفانا" مراسميدير. بو مراسم ايلين دؤرودونجو گونو توتولان مراسمدير. بو گون، خصوصيله کئچميشده، آذربايجان کندلرينده عاييله لر: بؤيوکلو، کيچيکلي، آروادلي، کيشيلي سحر تئزدن ناهار پيشيرمک اوچون لازم اولان وسايطي، ائله جهده معمول اولان اويونلارا گرک اولان وسيله لري گؤتوروب، چؤله، باغلارا، چشمه باشلارينا - طبيعت قوجاغينا گئدر و آخشاما قدر اورادا يئمک پيشيريپ يئمک، اگلنمک، چاليب اويناماق و مختلف اويونلار اويناماقلا مشغول اولارديلار.

آذربایجانلیلار داخلینده بو گۆزل مراسملی گونه "حئیفانا" دئیرلر کی، "حیف اونا" سۆزلرینین ادغام اولوب، قیسالدىلمیشیدیر. خلق بو گونه "حیف اونا" یعنی حیف نوروزا - دئییه، بو بايرامين خاطرینه گونوشن و فرحله کئچیردیرلر. کئچمیشده اگر بو گون هاوا سويوق اولسا و شهردن، کنددن کنارا گئتمک ممکن اولماسایدی، گؤستردیگیمیز مراسمی، ممکن اولدوقجا ائوده ائدردیلر و هر حالدا او گونو ایشله مزایدیلر.

۲ - نوروز بايرامين محض اودلار دیاریندا - آذربایجاندا یارانماسینا ایکینجی اهمیتلی دلیل کلاسیک تاریخی اثرلرده بو بايرامين آذربایجاندا یارانماسینین دؤنه - دؤنه قید اولونماسیدیر. بیرینجی ساسانی شاهى اردشیر بابکان زامانیندا باشلا یارق، فارس شوونیستلری ایران اراضیسینده اولموش هر بیر مثبت و یارارلی مسئلهنین فارسلا را، هند - آوروپایی ائللره منسوب ائدیلمه سینه چالیشمیش و ایندی ده چالیشیرلار سادا، تاریخی حقیقتلری اولدوغو کیمی دوزگون و واقع بینانه، هر جور تعصبدن کنار یازان عالیم و تاریخچلرده آز اولمامیشدیر. بو عالیملردن بیریده مشهور خوارزمی عالیم ابوریحان بیرونی دیر. بیرونی تقریباً ۳۹۰ - نجی هجری قمری ایلینده قلمه آلدیغی "أثارالباقية عن القرون الخالية" اثرینده نوروز بايرامين آذربایجان تورپاقلاریندا یارانماسینا دایر، افسانه شکلینده اولسادا، یازمیشدیر:

«ایرانلیلاردان باشقا بیر دسته سی دئیر کی، جمشید شهرلرده چوخ دولاناردی. آذربایجانا گیرمک ایسته دیکده، قیزیلدان قایریلمیش بیر تخته اوتوردو و خلق او تخته اؤز چیگینلرینده آپاریردی. گونش او تخته دوشدو کده، خلق اونو گؤردو و بو گونو بايرام توتدولار».

ایلک مشهور فارس سۆزلوگو اولان "برهان قاطع" ین مؤلفی "محمد حسین بن خلف تبریزی" ده بو افسانه نی اؤز سۆزلریله نقل ائتمیشدیر.^۱ بو سۆزلر افسانه اولموش اولسادا، نشان وئیر کی، افسانه لرده ده نوروز بايرامی آذربایجان دیاریندا یارانمیش بیر بايرام تانیلمیشدیر.

۳ - نادارا: نوروز بايرامیله علاقه دار آذربایجانلیلار داخلینده اولدوقجا گئیش یا ییلمیش عادت و مراسملردن بیریده ایلین سون چهارشنبه سینین آخشامی اوجا یئرده، دامدا، تپه اوستونده، بعضاً عمومون توپلانیدیغی یئرده گور آلاولی اود یان دیرماق مراسمیدیر. بو مراسم، نجه دئیرلر بیتمکده اولان ایلی شنلیکله یولا سالماق و چاتماقدا اولان ایلی شن قارشیلماق و اونا حاضرلیق گؤرمک کیمیدیر. بو مراسم نوروز مراسمی کیمی طنطنه لی، شن و گؤزل ایدی و عایله ده هامی: بؤیوک، کیچیک، قوجا، جوان، آرواد، کیشی نین اوندا اشتراکی حتمی و لازم ایدی.

آتام سؤیلردی کی، گنجلیکده آل - وئر اوچون گونئی کندلریندن بیرینه گئتمیش ایدیم، ایلین سونلاری ایدی، آخر چهارشنبه ایدی. آخشام چاغلاری ایدی، تانیشلارین بیرینین ائوینده قوناق ایدیم. پنجره دن گؤردوم کی، عایله عضولرینین هامیسی نردیوانلا داما چیخیلار. هامی داما

چيخانندان سونرا، اورادا قورو تيكانندان اود يانديرديلار، آلاوی گۆیه اوجالدى. اؤزلری داما چيخا بيلنلرين هامیسی دامدا ایدی، قادینلار، اوشاقلاری قوجاقلاريندا، داما چيخمیش ایدیلر. بيرده گۆردوم ۹۰ ياشینا چاتمیش بابالارینی داکمکله شیب، داما چيخاردیلرلار. ائو صاحابینین گنج اوغلو گلیب، منی ده نادارایا چاغیراراق دئدی:

- بویورون نادارایا، ائوده اورتوماغین شوگومو پیس اولار.

من ده گئدیپ نردیوانلا داما چيخدیم. قوجا بابا آلاوین مقابیلنده دایاناراق، اللرینی گۆیه ساری قالدیریب، دئدی:

- آلاه، سنه مین شوکور، بیلدیر بو واخت اون تومن سرمایامیز واریدی، ایلی باشا - باش ایشله ییب، قازانیب، یاخشی دولانديق و اون تومن ده یئرینده دیر.

قوجا سونرا اوشاقلارا اشاره ائده رک دئدی:

- هه بالالارا باشلايين.

اوشاقلار سس سسه وئره رک دئدیلر:

۱ - ناداراه، نادارا،

سوگلدی قندهارا،

شاهیم شیروان ایچینده،

اوینار میدان ایچینده،

قیلینجی قان ایچینده،

میدانین آغاجلاری،

بار گتیرمز باشلاری،

آغا داینین قاشلاری،

هئی دؤیوشر قوچلاری ...

ایکی دانا ها، ایکی دانا،

ایکی دانا بیر قوش ایدی،

باغچایا قونموش ایدی،

بگ اوغلو گۆرموش ایدی،

اوخ اینن وورموش ایدی،

اوخ مندن بئزار - بئزار،

دهرین - دهرین قوی قازار،

دهرین قویدا بیر کئچی،

هانی به بونون قیچی؟

قیچی قازاندا قاینار،

پیشیک یانیندا اوینار،
پیشیگیم هارا گئدیرسن؟
گئدیرم بابان ائوینه،
بابان ائوی بیخیلسین
قیز گلین آلتدا قالسین،

بو متلر و قوشماجالاردان اوزون - اوزادی اوخویاندان سونرا، گنج اوغلان و قیزلار بیر - بیرینین آردینجا آلاوین اوستوندن بو طرفدن او طرفه آتلاناراق دئییردیلر:
نادارا، ها، نادارا،
شاه گلدی قندهارا

آتام دئیردی کی، کند داملارینین هامیسیندا عینی بو شن مراسم تکرار اولماقدایدی. بو مراسم کئچمیشده داها طنطنه‌لی ایدی و ایندی ده معین درجه‌ده اجرا اولونور. □ □ □

□ آتیل - باتیل "مراسمی"

نوروز بایرامیله ایلگیلی و اونا حاضریق علامتی اولان آخر چهارشنبه گونو مراسم لریندن بیریده هامان سون چهارشنبه گونونون سحر چاغی تورا - ووردان اجرا اولونان "آتیل - باتیل" مراسمی دیر.

بو مراسم داها چوخ قادینلار و قیزلار طرفیندن اجرا اولونور. ایلین سون چهارشنبه‌سی گونو سحر تورا - ووردان قادینلار، خصوصیله یتیشمیش و بخت عرفه‌سینده اولان قیزلار، آلدیقلاری تازا ساخسی کوزه‌لرله، منسه، یاریم سهنگ و ... ایله سو گتیرمک اوچون چشمه باشینا گئدر، اؤزلریله آزاجیق یاشیل لاشمیش بوغدا، قایچی، سورمه و آینا آپارار، اورادا آینایا و یا سویا باخیب، گؤزلرینه سورمه چکر، دیرناقلارینی توتار، ساچلارینی دارار، گؤیلری قایچی ایله سویا دوغرایار و بو ایشلری قورتاردیقدان سونرا سو آرخینی اوتای - بوتایا هوپاناراق دئییرلر:

آتیل - باتیل چرشنه،

بختیم آچیل چرشنه.

سویون باشی بیزیمدیر،

چاخماق داشی سیزین دیر ...

همین سحر تورا - ووردان چشمه‌لر باشی ائله شلوغ اولار کی، ایگنه سالماغا یئر اولماز و محله‌نین تقریباً بوتون قیز و قادینلاری چشمه باشیندا اولارلار. □ □ □

□ جیدیر

آخر چهارشنبه گونو سحر تزدن، هاوا ایشیقلا نیب، گون چیخماغا بیر قدر قالاندا کندلر و

قصبه‌لرین معین کنار میدانلاریندا گنجلر آت چاپار و یاریش کئچیردرلر. کند و یا قصبه‌نین اهالیسینین اکثری بو میدانین اطرافیندا توپلاناتار و یاریشا تاماشا ائدیپ، اونو آلفیشلایار - "آتیل - باتیل" لارینی قورتاریپ، تازا منسه‌لرده ائولرینه سرین و تمیز ایچمه‌لی سو گتیرن گنج قیزلارین دا هامیسی، گۆزلری سورمه‌لنمیش حالدا، بو یاریش میدانینا گلر، قادینلار و قیزلار مخصوص اولان یئرده دایاناراق، آت چاپان گنجلره تاماشا ائدرلر. جیدیر مراسمی نوروز بایرامی ایله ایلگیلی توتولماسادا، مختلف تورک خلقلری داخلینده، او جمله‌ده تورکمنلر داخلینده ان قدیم دؤورلردن چوخ یایلمیش بیر ایدمان و اگلنجه‌دیر.

□ آخر چرشنبه و یئددی له‌وین

بو تون آذربایجان کندلری و شهرلرینده آخر چهارشنبه گونونون قاباق گنجه‌سی پیلوو پیشیریپ، شنلیک ائدرلر، سون چرشنبه گونو ایسه کیچیک منطقه‌لرین مرکزلرینده بؤیوک و طنطنه‌لی بازار اولار و بو تون کندلی کیشیلر تازا پالتارلارینی گئیمیش اوز اوغلان و قیز اوشاقلاری ایله یئددی له‌وین و یا چرشنبه یئمیشی، اویونجاق و سایره آلماق اوچون بو بازارا گلر، ناهارا قدر بورادا گزیپ، دولانارلار. آخر چهارشنبه بازارى اولدوقجا طنطنه‌لی و شولوق اولار. بازاردا بوللوجا "یئددی له‌وین" و یا "چرشنبه یئمیشی" ساتارلار. یئددی له‌وین یئددی چئشید قورو مئیوه‌نین قاریشیغیندان عبارت اولان مئیوه مجموعونا دئیرلر. معمولاً هامی: هم شهر، هم ده کند اهالیسی، هرکس عایله‌سینین سایى ایله علاقه‌دار، معین مقدار یئددی له‌وین آلیپ، آپارار و اونو نوروز بایرامینین قاباق گنجه‌سی عایله عضولری، خصوصیه اوشاقلار آراسیندا پایلایار و معین مقدارینی دا نوروز بایرامی گونو گؤروشه گلنلر اوچون دوزلمیش بایرام سوفره‌سینه قویارلار.

□ گۆی و زیه‌رک

بو تون آذربایجان و حتی ایراندا ان چوخ یایلمیش نوروز رسملریندن بیری "گۆی بئجرمک" دیر. نوروزا بیر هفته، اون گون قالان بیر قدر بوغدا و مرجیمک سودا ایسلادیپ، پارچا داخلینده تر ساخلایارلارکی، جوجه‌ریپ، یاشیل لاشسین. جوجه‌ردیکدن سونرا اونلاری چئشیدلی مئزملیلر، و بوشقابلار تۆکوب، اوستونو اؤرتو و هر گون سو وئیرلرکی، یاشیل لاشیب، اوجالسین. گۆی اوجالیپ، یاشیل اولدوقدا اونون دؤوره‌سینه قیرمیزی پارچادان لئنت توتارلار. بوندان علاوه قولپو اولمایان، تونگو آدلانان بوغازی‌دار و قارنی یوغون و گیرده خصوصی ساخسی قبالارین انشیک طرفینه پارچا سه‌رییر و اوستونه ایسلانمیش زیه‌رک چکر و کوزه‌نین ایچینه هر گون سو تۆکرلر. بو زه‌یه‌رکلر جوجه‌ریپ، یاشیللاشار و اولدوقجا منظره‌لی و گؤزل اولار. بو یاشیل تونگولری، ایچینه بوغدا گۆیو بئجریلمیش نسبتاً بؤیوک مئزملیلرین بوش ساخلادیقلاری اورتاسینا یئرلشدیرر و بایرام گونو اونو چرشنبه یئمیشی، شیرینی، مئیوه، قیرمیزی

یومورتا و سایره ایله بزنمیش بایرام سوفره سینین اورتاسینا قویارلار. بو بوغدا گۆیلریندن نوروزدان
نئچه گون سونرا "سومنی" پیشیرلر. □ □ □

□ بایرام گونونون رسملری

نوروز بایرامی، یعنی تازا ایلین ایلك گونونده آذربایجان میللتی داخلینده قدیم زامانلاردان
خصوصی رسملر، قایدا - قانونلار و عادت - عنعنه لر اولموشدور کی، بیر چوخو حیات طرزینین
ده ییشمه سیله آرادان گئتمیشدیر. هله ده آذربایجان کندلری و قسماً شهرلرینده داوام ائتمکده اولان
عادتلردن آشاغیداکیلاری گۆسته ره بیلهریک:

۱ - بوگون سحر تئزدن، آخر چهارشنبه گونو آیینمیش تازا ساخسی قبالاردا: منسه، بخته ور،
سهنک، بستی، اوشاقلار ایسه "دهنگیله لرینده" چشمه دن ائوه تازا سرین سو گتیرلر و تازا ایله ده بونو
آیدینلیق علامتی سایارلار.

۲ - هامی و خصوصیه اوشاقلار اؤتن ایلین سونلاریندا تیکدیردیکلری تازا پالتار و آیاق
قابیلارینی گئیرلر.

۳ - عایله ده بوتون گنجلر و اوشاقلار ائوین آغ ساققالی اولان کیشی و آغ بیرچگی اولان قادینین
گۆروشه نه گئدیپ، اونونلا ال وئریپ گۆروشر، بایرامینی تبریک ائدیپ، اونا اوزون عۆمور دیله ییر و
اونا بیر نارینج و یا نار وئردیلر.

۴ - خانواده نین بوتون عایله لری افرادی خانواده نین یاشجا ان بؤیوک اولان کیشی و یا
آرادلارینین گۆروشه نه گئتمه لیدیلر. اوندان سونرا عینی خانواده نین مختلف عایله عضولری
گۆروش اوچون بیر - بیرینین ائولرینه گئدرلر.

۵ - عینی خانواده دن اولان عایله لرین عضولری بیر - بیرینین گۆروشه نه گئندنه او ائوین
اوشاقلارینا دستمال، جوراب، قیرمیزی یومورتا و حتی پول بایراملیق وئردیلر.

۶ - عایله وی و خانوادگی گۆروشلردن سونرا بوتون کیشیلر بیر - بیرینین و قادینلاردا معمولاً
بیری - بیرینین گۆروشه نه گئدریلر. بو گۆروشلر معمولاً کیچیک کندلرده تازا ایلین ایکینجی گونو و
بؤیوک یئرلرده و قصبه لرده سیرایله محله - محله اولاردی. بو گۆروشلرین بؤیوک اهمیتی اوندان
عبارت ایدی کی، اؤتن ایل بویو یارانمیش کدورتلر و حتی دشمن چیلیکلر آرادان آپاریلاردی.

نوروز بایرامی گونو و او گونله علاقه دار گونلرده اولان گۆستریدیگیمیز عادت - عنعنه لر، قایدا و
رسملر معین شرایطله زامان - زامان قسماً ده ییشسه ده، اونلارین چوخونون کؤکو چوخ قدیم
دؤورلردن قالان یادگارلاردیر. بو عادت و عنعنه لرین بیر سیراسی اسکی زردوشت دینی و اونون
روشیملرینین یارانیدیگی میلاددان نئچه مین ایل قاباغا، بعضیلری ایسه بوتون تورک ائللری، او
جمله دن یثرلی تورکلر، اورتا آسیا تورکلری و اورادان آذربایجان و همدان اراضیسینه گلیب

يىرلشمىش تورك قىبىلە و سويلارينيىن عمومى عادت و عنعنەلريندن قالان رسملىر اولموشلار. دئىمك، نوروزلا ايلگىلى اولان عادت و رسملىرىن كۆكونو يا مركزى ماد و ماننا اراضىسىندە يارانمىش زردوشت دىنى، اونون حكملرى، دىنى تصورلىرى و رسوماتيندا، يادا اسكى تورك ائللرى، قىبىلە و سويلىرىلشمەلريندە، اسكى توركلرىن حياتى و عادت - عنعنەلريندە آختارماق لازمدير. آذربايجاندا يايلا قىشىن حرارت و طبيعت شرايطى باخيمىندان بۆيوك فرقى گۆستەرىكى، يازين گلمەسى بو اراضيدە ياشايانلارى لاپ اولدن دوشوندوروب سئويندیرمىشدير و يازين ايش، حيات، فعاليت، شىنلىك، نعمت و سعادت گتىرمەسى اوچون، اونون باشلاندىغى گون زردوشتيزمين دقت مركزيندە دايانمىش و اونون اهورا مزدايا عايد عنصرلريندن اولموشدور. نوروز سۆزو چوخ سونرالار يارانمىش بير پارس كلمەسى اولسادا، اونون وارلىغى، بوتون رسوماتى و خلق داخلىندە بير عادت و عنعنەيە چئوريلمەسى پارسلاردان چوخ - چوخ اوللر، زردوشتيزمين روشىملرىنين ياراندىغى قوتتى - لوللوبي خلقلىرى، ماد - ماننا ائللرى و خلقلىرى داخلىندە م.ق. ۲ و ۳ - نجو مين ايللىكلر سورەسىندە تدرىجلە يارانيب، شىكلە دوشموشدور.

نوروز بايرامى گونلريندە خلقين تازا پالتار گئىمەسى، بيرى - بيرىلە گۆروشمەسى، بيرى - بيرىنين گۆروشونه گئديب، قارشىلىقلى تبرىك ائتمەلىرى، بيرى - بيرينه هديه وئرمەسى، ائولردە تبرىكە گلنلرين شيرىنى ايله قارشىلانماسى، كدورتلرين اونودولماسى... بوتون بو ايشلر بير طرفدن خلقين ايش، سعادت، شىنلىك، نعمت و سعادتین گليب چاتماسىنى، ديگر طرفدن زردوشتيزمين خىر و اهورا مزدايا عايد نوروز عنصرونون عزيزلەمەسى و حتى مقدس سايلماسىنى گۆستەرن حرىكت و او دىنى رسوماتدان قالان عادت - عنعنەلردير. نوروزلا علاقه دار مراسملردن "نادارا"، يعنى اود يانديريب، اونون قارشىسىندا معین ايشلر گۆروب، اونون اوستونده آتلانماق و اودو عزيزلەمك آچىق و آيدىن گۆستەرىكى، زردوشتيزمدن و حتى اونون لاپ ايلك روشىملرى دؤورو، اودو مقدس بىلىب، اونا تاپىنماق دؤورلرينين لاپ ايلكىن مرحلەلريندن قالان بير خلق عادتى و رسميدير.

نوروز بايرامى ايله علاقه دار مراسملرين قديم تورك ائللرىنين عادت - عنعنەلريلە باغلى اولانلاریندان آخر چهارشنبه نين سحر چاغى تورا - ووردان قىز و قادينلارين چشمە باشينا گئديب، اورادا بير سيرا ايشلر گۆردوكدن سونرا "آتيل - باتيل" ائتمەسى، هابئله گنجلرين "جيدير" مراسملرينى گۆسترمك اولاركى، بيرىنجيسى قادين و قىزلارى ائودارلىقلا علاقه دار ايشلر و آرزولارا يۇنلدىن، ايكىنجيسى ايسە گنجلىرى ايگيتلىك و قهرمانلىغا تشويق ائديب يۇنلدىن بير رسم و عادتدير. بو اىستىك و رسملر نه تكجە قديم تورك ائللرى، بلكە بوتون ابتدائى اينسانلاردا، آنچاق ر ائلدە اۆزلىرىنە خاص بير شىكىلدە اولموشدور.

نوروز بایرامی^۱ و اونونلا علاقه‌دار چوخ قدیم دؤورلردن یارانمیش یوخاریدا گؤسترديگیمیز عادت - عنعنه‌لرله یاناشی، آذربایجاندا تورکلرله علاقه‌دار بیر سیرا قدیم اینام، تصوّر، عادت و عنعنه‌لرده اولموشدور کی، اولدوقجا قدیم دؤورلرین یادگاریدیر. بورادا نمونه اولاراق، اونلاردان ایکیسینه اشاره ائتمکله کفایتله‌نیریک.

اولدوقجا اسکی دؤورانلارین یادگاری اولان بو چئشیدلی قایدا - قانونلار و رسملر بیر طرفدن ابتدایی اینسانلارین ذاتی، غریزی شنلیک، شادلیق، راحت حیات آختارماسیله، دیگر طرفدنسه اونلارین طبیعت و طبیعت قوه‌لریندن خبرسیزلیگی، معلومات سیزلیگی، اونلارین مقابلینده عاجزلیگی نتیجه‌سینده اونلاردا خارق‌العاده قوه‌لر تصوّر ائتمه‌سی ایله علاقه‌داردیر. طبیعتین هم لطفکار و مرحمتلی، گؤزل و نعمت وثرن، همده سئل، زلزله، شاختا، قورقلیق و سایره کیمی سرت، رحمسیز و غدار خصوصیتلری واردیر کی، ایلک اینسانلاری دوشوندورموش و اونلاری بو حادثه‌لرین علت و سببلرینی تاپماغا سوروکله‌میشدیر. بو حادثه‌لرین اصیل علتلرینی تاپماقدان عاجز اولان ایلک اینسانلار خیال عالمینده بو حادثه‌لرین جوربجور یارادانلارینا اینانمیش و بئله لیکله‌ده چئشیدلی آلاهلار، سعد و نحس، خیر و شر قوه‌لره معتقد اولموش، همین دوشونجه‌لر و حیاتی تجربه‌لری و مادی حیاتیله علاقه‌دار بعضی حیوانلار و بیتگیلرین مقدّس اولماسینا ایناناراق، اونلارا مقدّس گؤزله باخمیش، بعضیلرینه ایسه پیس نظرله باخاراق، منفی مناسبت بسله‌میشدیر. بونوندا نتیجه‌سینده مختلف میللتلرده مختلف حیوانلار توتّم اولموش، مقدّس ساییلیمیش، بعضیلری ایسه عکسینه قارقینمیش، پیسلنمیشدیر. چئشیدلی بیتگیلره مناسبتده‌ده تقریباً بو وضعیته یاخین فیکیرلر اولموشدور.

□ □ □

□ "بوز قوردا" مناسبت

ان قدیم دؤورلردن تورک خلقلری داخلینده قورد توتّم شکلی آلمیش بیر حیوان اولموشدور. بونوندا علتی، بعضی عالیملرین فیکرینجه، او حیوانین اؤز گوجو، قولو و دوشونه آرخالاناراق، یالنیز اؤز قوه‌سیله یاشاماسیندان و تورکلرین بو خصوصیتی خوشلاماسیندان ایره‌لی گلیمیشدیر. قدیم تورکلرده بوزقوردا اولان بو مناسبت اونو بو خلقلرین نظیرینده مقدّس بیر حیوان کیمی جیلوه‌لندیرمیش و ساده تورکلر اوندان خوشبخلیک و موفقیّت گؤزله‌میشلر. بو اینام و فیکیر بو گون آذربایجاندا آرادان گئتمیشدیر، لاکین هله‌ده بعضی کندلرده "توتوجو" آدلانان قاری آروادلار، شبهه‌سیز، واردیر و قوردلا ایلگیلی مثلر بو گونده خلق داخلینده ایشله‌نیر. بو مثللردن "قوردو گؤرسن مبارک، گورمه‌سن داها مبارکدیر" و "قورد اوزو اوغورلو اولار" مثللرینی گؤستریمک اولار.

❦

۱ - بئله فیکیرده واردیر کی، "نوروز بایرامی" اصطلاحی اصلینده "اوغوز بایرامی" اولموش و سونرالار بو شکله دوشموشدور.